

PAPER DETAILS

TITLE: Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 [?]) Hadîkatü'l-hakîka Isimli Eserinde İnsan

AUTHORS: Sezai Küçük,Zabihullah Rahmani

PAGES: 223-257

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3346983>

ilahiyat akademi

Sayı: 18, 2023, 223-257.

Issue: 18, 2023, 223-257.

Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 [?]) *Hadîkatü'l-hakîka* İsimli Eserinde İnsan

Human Being in Hakîm Sanâî Ghaznawî's (d. 525/1131 [?]) *Hadîkat al-ḥaqîqa***Sezai Küçük**

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University Faculty of Theology, Department of Sufism, Sakarya/Türkiye

skucuk@sakarya.edu.tr | ORCID: [0000-0003-0126-2005](https://orcid.org/0000-0003-0126-2005) | ROR ID: [04ttnw109](https://ror.org/04ttnw109)**Zabihullah Rahmani**

Öğr. Gör., Kabil Eğitim Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Lecturer., Kabul Education University, Faculty of Language and Literature, Department of Turkish Language and Literature, Kabul/Afghanistan

rzabihullah035@gmail.com | ORCID: [0000-0002-2161-7216](https://orcid.org/0000-0002-2161-7216) | ROR ID: [00jpzfk69](https://ror.org/00jpzfk69)**Makale Bilgisi Article Information****Makale Türü Article Type**

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Received

19 Ağustos 2023 19 August 2023

Kabul Tarihi Date Accepted

16 Aralık 2023 16 December 2023

Yayın Tarihi Date Published

26 Aralık 2023 26 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with Turnitin
İntihal tespit edilmemiştir. software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sezai Küçük – Zabihullah Rahmani). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sezai Küçük – Zabihullah Rahmani).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Küçük, Sezai – Rahmani, Zabihullah. "Hakim Senâî-yi Gaznevî'nin (öl. 525/1131) *Hadîkatü'l-hakîka* İsimli Eserinde İnsan". *İlahiyat Akademi* 18 (Aralık 2023), 223-257. DOI: [10.52886/ilak.1346422](https://doi.org/10.52886/ilak.1346422)

Atıf/ Cite as

Küçük, Sezai – Rahmani, Zabihullah. "Human Being in Hakîm Sanâî Ghaznawî's (d. 525/1131 [?]) *Hadîkat al-ḥaqîqa*". *Theological Academia* 18 (December 2023), 223-257. DOI: [10.52886/ilak.1346422](https://doi.org/10.52886/ilak.1346422)

Öz

Bu makalede Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 [?]) hayatı ve tasavvufî kişiliği üzerinde durulduktan sonra Farsça kaleme aldığı tasavvufa dair meşhur eseri *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka*'da tasavvufun önemli konularından biri olan "insan" kavramı ile insanın zahir ve batın (beden-nefis/ruh-kalp) yapısına dair ortaya koyduğu düşünceleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Hakîm Senâî-yi Gaznevî Afganistan'ın Gazne şehrinde dünyaya gelmiş ve altmış yaşlarında bu şehirde vefat etmiştir. Hakîm Senâî tasavvufî meseleleri ilk kez şiir dünyasına taşıyarak edebiyata başka bir ruh kazandırmış ve bu yönüyle tasavvufî mesnevî tarzının kurucusu ve öncüsü kabul edilmiştir. Kendinden sonra yaşamış olan Ferîdüddin-i Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sa'dî-i Şîrâzî ve Abdurrahmân-ı Câmî gibi büyük mutasavvıf şairler de ondan etkilenerek bu tarzı devam ettirmiştir. Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eseri 10.000 beyitten ibaret olup *Îlâhînâme* ve *Fahrînâme* olarak da bilinmektedir. Mesnevî tarzında yazılan eser bir tasavvuf ansiklopedisi niteliğinde olup tefsir, hadis, fıkıh, kelam, hikmet, mantık, felsefe, tarih ve edebiyat konularını da içeren bir kaynaktır. Eserinde bir çok tasavvufî konuyu dile getiren Hakîm Senâî'nin üzerinde durduğu önemli konulardan biri de "insan" olmuştur. Bu çalışmada da beyitlerden yola çıkılarak insanın yapısı üzerinde durulmuş ve "ruh, kalb/gönül, beden/cisim, nefis, akıl ve aşk" başlıklarına yer verilmiştir. Kavramlar ele alınırken her biriyle ilgili öncelikle tasavvuf kaynaklarından genel bilgiler sunulmuş sonra araştırmanın temel kaynağı olan *Hadîkatü'l-hakîka*'dan ilgili beyitler tespit edilerek günümüz Türkçesine aktarılmış ve beyitlerin yorumu yapılmıştır. Mesela; ruh başlığı altında ruh kavramıyla ilgili genel bilgi verildikten sonra söz konusu eserden tespit edilen konu ile alakalı beyitler tasnif edilerek yorumlanmıştır. Ruhun kaynağı, beden ile ilişkisi, insanın vücûdundaki işlevi gibi hususlar ele alınmıştır. Aynı şekilde gönül kavramıyla ilgili de beyitlerde geçen insan vücûdunun sultanı, makam-ı ilahî, Allah'ın sevgi ve nurunun kaynağı, ruhun merkezi, esrâr-ı Kur'ân'a vakıf, tevhîd makamı, iman kaynağı, dinin merkezi gibi tanımlamalar ile birlikte Hakîm Senâî'nin eserinde kalb/gönlün bazı işlev ve özelliklerinin insandaki yeri ve önemini dile getiren beyitler tespit edilmiş ve izahları yapılmıştır. Makalede nefis kavramı üzerinde daha fazla durulmuştur. Nefis ile ilgili genel bilgiler sunulduktan sonra bu kavramla ilgili *Hadîkatü'l-hakîka*'da bulunan beyitlere makaledeki sınırlılık ölçüsünde yer verilmiştir. Ardından arzu, hevâ, kibir, gurur ve bencillik gibi yönleri çeşitli beyitlerle aydınlatılmıştır. Aynı şekilde *Hadîkatü'l-hakîka*'da geçen aşk ve akıl kavramları da beyitlerle izah edilmeye çalışılmıştır. Hakîm Senâî'nin aşka dair tarif ve övgüleri, fikir ve düşünceleri, aşka dair söz söyleyen başka kaynaklarda rastlanmamış dikkat çekici tanımlamaları tespit edilmiştir. Akıl kavramıyla ilgili de müellifin şiirlerinde "Hem mücevherdir, hem de maden, hem Allah'ın insan vücûdundaki elçisi, hem de bekçisidir." tanımlamaları ve "Aşk, akıl ve hislere sığmaz, dolayısıyla aşkın ne olduğu sadece sahibine malumdur." şeklinde tarif ve anlatımları yorumlanmıştır. Hakîm Senâî *Hadîkatü'l-hakîka*'daki beyitlerde insan vücûdunu bir eve benzetmektedir. Ona göre ruh, beden, kalp, aşk, akıl ve nefis bu evde mukîm bireylerdir. Fakat haz ve lezzete düşkün nefis-i emmâre, bu vücûd evinin hırsızdır. Nefis şehvetperestliği yüzünden gönlü, akıl, ruhu bulandırma eğilimindedir. Nefsin kibir, gurur, haset, hırs, kin, nefret, gazap, ihtiras, şehvet, tahammülsüzlük, dedikodu, hayvânî arzular, hasislik, hevâ ve heves gibi menfi huyları vardır. Bunları da fiile dönüştürme gayretindedir. Nefis hırsızlığının yanı sıra her an ısran köpek, hile yapan fare gibidir. Vücûd mülkünde nefis ve ruhtan ibaret iki ayrı hükümdar saltanat sevdasında, birbiriyle mücadele hâlidir. Akıllı ilim aydınlattığı gibi gönlü de aşk parlatırsa o zaman beden evinde ruh hükümdar olur. İnsan da yaratılış gayesine ulaşarak hakikati bulur. Hakîm Senâî bütün bu benzetme ve tespitleriyle insanın nasıl kemâlâta ulaşacağını yolunu işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hakîm Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka*, İnsan, Akıl, Ruh, Nefis, Kalp.

Abstract

In this article, after focusing on the life and Şüfî personality of Hakîm Sanâî Ghaznawî (d. 525/1131 [?]), efforts will be made to determine the concept of "human", which is one of the essential subjects of Şûfism, and the ideas he put forward about the zâhir and bâtin (body-nafs/spirit-heart) structure of human being in his most important work on Şûfism, *Hadîqat al-ḥaqîqa wa sharîat at-ṭariqa*, which he wrote in Persian. Hakîm Sanâî Ghaznawî was born in Ghaznî, Afghanistan and died in this city at the age of sixty. Sanâî brought Şüfî issues to the world of poetry for the first time, by introducing a different spirit to literature, and was accepted as the founder and pioneer of the Şüfî mathnawî style. Great Şûfis and poets who lived after him, such as Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr, Mawlânâ Jalâl al-Dîn Rûmî, Sa'dî Shîrâzî and 'Abd al-Rahmân Jâmî, were influenced by him and continued this style. Hakîm Sanâî Ghaznawî's *Hadîqat al-ḥaqîqa* consists of 10,000 couplets and is also known as *Elâhi-nâma* and *Fakhri-nâma*. The work is a kind of encyclopaedia of Şûfism in the genre of mathnawî, and it is also a source that includes tafsir, hadith, fiqh, theology, wisdom, logic, philosophy, history and literature. One of the essential subjects that Hakîm Sanâî, who expressed many Şûfistic subjects in his work, emphasised was "human". In this study, based on the couplets, the structure of the human being is discussed, and the titles of spirit, heart/soul, body, nafs, mind and love are included. While discussing the concepts, general information about each idea is presented from Sufi sources. And then, relevant couplets from *Hadîqat al-ḥaqîqa*, which is the primary source of the research, are identified and transferred to today's Turkish and the couplets are interpreted. For instance, after giving general information about the concept of the soul under the title of soul, the relevant couplets identified from the work in question were classified and interpreted. Issues such as the source of the soul, its relationship with the body, and its function in the human body are discussed. In the same way, the definitions such as the sultan of the human body, maqâm al-elâhî, the source of God's love and light, the centre of the soul, the foundation of the Qur'ân, the position of tawhîd, the source of faith, the centre of religion related to the spiritual heart as well as the couplets from Hakîm Sanâî's work expressing some of the functions and features of the heart/spiritual heart, and its place and importance in human beings have been identified and interpreted. One of the most widely emphasised concepts in the article is the concept of nafs. After presenting general information about the nafs, the couplets from *Hadîkat al-ḥaqîqa* defining this concept are included within the limitations of the article. Then, its aspects such as desire, lust, arrogance, pride and selfishness are enlightened with various couplets. The concepts of love and intellect, have also been tried to be explained with the couplets of *Hadîkat al-ḥaqîqa*. Hakîm Sanâî's descriptions and praises, ideas and thoughts about love, and remarkable definitions of the characteristics of love that are not found in other sources have been identified. Regarding the concept of intellect, the author's descriptions of "it is both a jewel and a mine, both the messenger and the guardian of Allah in the human body" in his poems and his descriptions and expressions such as "Love does not fit into intellect and feelings, so only the owner knows what love is" have been interpreted. The couplets in *Hadîqat al-ḥaqîqa* emphasize the poet's likening of the human body to a house. According to him the soul, body, heart, love, intellect, and nafs reside in this house. But the nafs-i emmâre, fond of pleasure and flavour, is the thief of this body house. The nafs cloud the heart, mind and soul because of their lustfulness. The nafs has negative habits such as arrogance, pride, envy, greed, ambition, hatred, wrath, passion, lust, intolerance, gossip, animal desires, covetousness, whim and fancy. He endeavours to turn these into deeds. Besides the theft of the nafs, it is like a dog that bites every moment and a mouse that cheats.

In the property of the body, two separate sovereigns consisting of nafs and souls are in a state of struggle with each other for the sake of sovereignty. If the mind is enlightened by knowledge and the heart is enlightened by love, then the soul becomes the ruler in the house of the body. Man, too, finds the truth (al-ḥaqīqa) by reaching the purpose of his creation. With all these analogies and observations, Hakīm Sanāī points out the path to human perfection.

Keywords: Şūfism, Ḥakīm Sanāī, *Ḥadīkat al-ḥaqīqa*, Human, Intellect, Soul, Nafs, Heart.

Giriş

Tasavvufun edebiyat ve şiir üzerindeki etkisi görünür olmaya ilk kez V/XI. asırda Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr (ö. 440/1049) ile başlamıştır. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, gazellerinde dinî-tasavvufî konuları işleyen,¹ tekke âdâbının temellerini atan ve semâ meclislerinde âşikâne ve ârifâne rubâîlerini terennüm eden Horasanlı bir mutasavvıf-şairdir.² Ondan önce yaşamış olan mutasavvıflar düşüncelerini, dinî his ve heyecanlarını genellikle kısa cümleler ve veciz ifadelerle dile getirmiştir. Bu manada ilk asırlarda kaleme alınan ve tasavvufî meseleleri beyan eden Abdurrahmân es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâü's-sûfiyye*'si ve Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'si gibi eserler genellikle nesir türünde olup Arapça telif edilmiştir.³ Fakat fazla zaman geçmeden bu durum değişmiş ve Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr ve Ebû'l-Mecd Hakīm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî⁴ ile tasavvuf edebiyat ve şiir ile buluşmuş, böylece edebiyatın bütün kalıpları yani mazmunları, tasvileri, terimleri, şekilleri, vezinleri ve edebî sanatları, tasavvuf ve irfanın hizmetine tabi olmuştur. Tasavvuf tarihinde başlayan bu birliktelik yüzyıllar boyu sürmüş ve bu iki yoldaş, birbirinin ayrılmaz parçası olmuştur. Böylece edebiyat ve şiir, tasavvuf ile karışmadan önceki mâhiyeti olan dünyalık elde etmekten, dünyevî ve mecâzî aşkları dile getirmekten, padişahların ve yöneticilerin medhi için kullanılmaktan, mevsimlerin tarif ve tasvirini yapmaktan, şöhret ve para elde etmek için hizmetkâr olmaktan, saraylarda ve bezm meclislerinde okunmaktan, musikî malzemesi olmaktan ayrılıp bütün varlığı ile takvâ, marifet, hikmet, ilâhî aşk, ahlâk, cezbe, insan-ı kâmil gibi dinî ve tasavvufî konuları işlemeye başlamıştır. Bu değişim edebiyat ve şiir alanında bir fikrî inkılâba yol açmış ve böylece edebiyat, yüzünü farklı bir yöne çevirmiştir. Bunu gerçekleştiren ilk kişinin Hakīm Senâî olduğu kabul edilir. Onun kaleme aldığı *Ḥadīkatü'l-hakika ve şer'atü't-tarika*⁵ adlı eser tasavvuf edebiyatının ilk eseri olup kendinden sonra gelen Ferîdüddîn Attâr-ı Nîşâbûrî (ö. 618/1221), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390 [?]), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273),⁶

¹ Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Cüstücu der Tasavvuf-i İran* (Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1379), 61.

² bk. Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/220-222.

³ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2017), 68.

⁴ Buradan sonra "Hakīm Senâî veya Senâî" olarak kullanılacaktır.

⁵ Buradan sonra "Ḥadīkatü'l-hakika veya Hadika" olarak kullanılacaktır.

⁶ Hakīm Senâî'nin Mevlânâ'ya etkileri için bk. Osman Nuri Küçük, "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâî", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Mevlânâ Özel Sayısı]* 6/14

Sultan Veled (ö. 712/1312), Hâkânî-i Şîrvânî (ö. 595/1199), Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289), Nûreddîn Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492) ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) gibi pek çok mutasavvıf şaire rehberlik etmiştir.⁷

1. Hakîm Senâi-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131 [?]) Hayatı

Hakîm Senâi XI. yüzyılda bugünkü Afganistan'ın Gazne/Gaznî⁸ vilayetinde dünya gelmiş, burada yaşamış ve vefat etmiş şair, hakîm ve mutasavvıftır. Türbesi Gazne'dedir.⁹ Hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda adı Mecdûd, künyesi Ebül-Mecd, şiirlerdeki mahlası Senâi, lakabı ise Hakîm'dir. Kendi de şiirlerinde adını Mecdûd ve mahlasını Senâi olarak kaydetmektedir. Kendinden sonra gelen, düşüncelerini ve şiir anlayışını takip eden şairler onu "Şeyh-i Kebîr, Şeyhü'l-'Urefâ, Üstâdül'l-Hükemâ" gibi lakaplarla zikretmişlerdir.¹⁰

524/1130'da *Hadîka*'sını yazmaya başladığında altmış yaşında olduğunu belirttiğine göre Senâi 464/1072 yılında doğmuş olmalıdır. Vefatı ile ilgili farklı tarihler verilmekle birlikte Fars edebiyatı tarihçilerinin çoğu onun vefat tarihi olarak 525/1131 yılını kabul etmektedirler.¹¹ Hakîm Senâi ile ilgili önemli çalışmaları bulunan Rızâ Şefî'i Kedkenî ise onun vefat tarihini 529/1135 olarak vermektedir. Kedkenî'ye göre Senâi'nin ailesi Gazne'nin ileri gelen ailelerindedir. Babasının adı Âdem'dir. Gazne sultanlarına yakın bir âlim olup şehzadeleri eğitmekle meşgul olmuştur. Senâi ilk eğitimini babasından almıştır.¹² Devletşâh Samerkandî (ö. 900/1494-1495[?]) *Tezkîretü's-şu'arâ* isimli eserinde Senâi ile ilgili şu bilgileri nakletmektedir:

"Din büyükleri ve dönemin eşrâfından zâhid birinidir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî -o kadar fazilet ve kemâle sahip olmasına rağmen- kendini Senâi'nin tâbî'îninden sayar. *Dîvân-ı Kebîr*'den bir beyit:

(2005), 455-472; Hicabi Kırılancı, "Mevlâna'da Senâi Etkileri", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9/28, (2009), 7-32.

⁷ Abdülkadir Karahan, "900. Doğum Yılı Dönümü Münasebetiyle: Hakîm Senâi-i Gaznevî'nin Klâsik Türk Şiirine Tesiri", *Dünya Edebiyatından Seçmeler* 4 (1977), 50-55.

⁸ Bu şehir tarih boyunca Gazne/Gaznî/Gazneyn gibi farklı adlarla anılmıştır. Selçuklular ve Gazneliler dönemlerinde büyük İslam merkezlerinden biri olmuştur. Coğrafi olarak bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil'in güneydoğusunun 145 km uzağında yer almaktadır. 2013 yılında UNESCO tarafından Dünya İslam Kültür Merkezi olarak ilan edilmiştir. Bk. Enver Konukçu, "Gazne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/479-480.

⁹ Muhammed Rızâ Şefî'i Kedkenî, *Tâziyânehâ-yı Sulûk ez Hekîm Senâi*, (Tahran: İntişârât-ı Âgâh, Çâp-ı yâzdeh, 1390), 14. Hakîm Senâi'nin doğum ve ölüm tarihi tartışmalıdır. Biyografisi de Farsça ve Türkçe kaynaklarda farklı şekilde ele alınmaktadır. bk. Ahmet Ateş, "Senâi'nin Hal Tercümesinin Meseleleri", *Necati Lugal Armağanı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968), 115-150.

¹⁰ Gulâm Cilânî Celâlî, *Mecmû'a-yı Çehâr Kitâb-ı Nayâb-ı Hz. Mecdûd Senâi-yi Gaznevî* (Tahran: İntişârât-i el-Ezher, 1388), 1-2.

¹¹ Saime İnal Savi, "Senâi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 36/502.

¹² Muhammed Rızâ Şefî'i Kedkenî, *Tâziyânehâ-yı Sulûk ez Hekîm Senâi*, 14.

“Attâr ruh idi, Senâî iki gözü; biz de Senâî ve Attâr’ın izinden geldik.”¹³

“Mamâfih riyâzete çekildi ve dünya ve mâsivâdan yüz çevirdi. Hatta Sultan Behram Şah, Hakîm Senâî’ye kendi kız kardeşi ile evlenmesini teklif etti fakat o kabul etmedi. Hacca gitti ve tekrar Horasan’a döndü. Şeyhu’l-Meşâyih Yûsuf el-Hemedânî’ye intisap etti.”¹⁴

Hakîm Senâî farklı zamanlarda Horasan’ın ilim merkezlerinden Herât, Nîşâbur, Belh, Merv ve Serahs gibi şehirlerde bulunmuş ve fıkıh, tefsîr, kelim, felsefe, edebiyat ve astronomi gibi ilimleri tahsil etmiştir.¹⁵ Özellikle eserlerinde kelâm, hikmet ve felsefe konularına genişçe yer vermesi, yalnız dinî ilimlere değil aynı zamanda aklî ilimlere de meraklı olduğuna işaret kabul edilmiştir. Hakîm Senâî bu ilim merkezlerinde uzun yıllar süren tahsil hayatından sonra 521/1127 yılında Gazne sultanlarından Behram Şah’ın (ö. 552/1157) hüküm sürdüğü dönemde tekrar Gazne’ye dönmüştür.¹⁶

Hakîm Senâî, bir yandan şiir ve mûsikî meclislerine devam eden, eğlence meclislerine katılan, dönemin yöneticilerine övgü dolu şiirler yazan ve karşılığında ücretini alan biri iken, diğer taraftan tekke ve zâviyelerde vecde gelen, uzlete çekilip tefekkür etmeyi seven aşık ve ârif bir dervîştir. Nihayet Serahs’da Seyfulhak İmâm Muhammed Mansûr Serahsî (ö. 483/1090)¹⁷ ile tanıştığında ârif olan Senâî, şâir olan Senâî’ye galip gelmiş ve artık şiirleri irfanî bir terennüme dönüşmüştür. Böylece Senâî, Fars tasavvuf edebiyatının kervanbaşısı sayılır.¹⁸ Onun başlattığı edebî akım Fars edebiyatının yanı sıra, Türk ve Çağatay edebiyatlarına da başka bir ruh kazandırmıştır.

Hakîm Senâî’nin dönüşümü ile ilgili bir başka tespit de şöyledir: Hakîm Senâî ilk başlarda Sultan Behram Şâh’a medhiyeler yazan bir şâir iken, hacca gidip geldikten sonra bu durumdan vazgeçmiş ve uzun sürecek bir inzivaya çekilmiştir. İnziva hayatı neticesinde kendisinde meydana gelen manevî değişimler sebebiyle,

¹³ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü’l-üns*, çev. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Marifet Yayınları, 1993), 669. Mevlana’nın eserlerinde olmayan bu beyit Sultan Veled’in *Dîvân*’ında şöyle geçmektedir: “Attâr, gönlün canı idi, Senâyî ise iki gözü. Biz Senâyî ve Attâr’ın kiblesi olarak geldik.” *Dîvân-ı Sultan Veled*, haz. Feridun Nâfiz Uzluk (İstanbul: Uzluk Basımevi, 1358/1941), 277.

¹⁴ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkîretü’ş-şu’arâ*, haz. Edward Brown (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1382), 95-96.

¹⁵ Nurdan Kaban, *Senâî-yi Gaznevî’nin Hadîkatü’l-Hakika’sındaki Tasavvufî Terimler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 80.

¹⁶ Saime İnal Savi, “Senâî”, 36/501-502.

¹⁷ Muhammed Hamidullah, “Serahsî, Şemsüleimme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/544-547.

¹⁸ Ebû’l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü’l-hakika ve şerî’atü’l-tarîka*, haz. Meryem Hüseyinî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1382), 6-7.

geçim kaynağı olan sultanı medheden şiirler yazmaktan vazgeçmiş ve tasavvuf yoluna yönelmiştir.¹⁹ Şiirlerinde artık tasavvufî konulara yer vermiştir.²⁰

Senâî'nin şiirleri ve irfanî düşünceleri Ferîdüddin-i Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hâfız-ı Şîrâzî, Sa'dî-yi Şîrâzî, Hâkânî-yi Şîrvânî, Nizâmî-yi Gencevî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Evhadüddîn-i Enverîve Abdurrahmân-ı Câmî gibi Fars edebiyatının Sebki Irakî edebî akımının önemli temsilcilerine ilham kaynağı olmuş²¹ ve *Hadîkatü'l-hakîka* isimli eserindeki tasavvufî düşüncelerini Ferîdüddin Attâr *Mantıku't-Tayr*, Mevlânâ ise *Mesnevî* isimli eserlerine taşımıştır.²²

2. Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin Eserleri

Genel olarak hem Farsça hem de Türkçe kaynaklarda Hakîm Senâî'nin on iki eserinden bahsedilmektedir.²³ Hakîm Senâî'nin eserleri üzerine önemli çalışmalar yapan Şefî'î Kedkenî, Senâî'nin eserleri ile ilgili farklı bir tasnif yapmış ve ona ait olduğu kesin olan eserlerle ona nispet edilen eserleri ayrı ayrı ele almıştır.

Şefî'î Kedkenî'nin tasnifine göre Senâî'nin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

Senâî'ye Ait Olan Eserler:

Dîvân-ı Senâî: Yaklaşık 14.000 beyitten oluşan bu dîvânda; 311 kaside, 400 gazel, 6 terakib-bend, 2 musammat, 179 kıta, 537 rubâî vardır.²⁴ *Dîvân'*ında, marifet, hakikat, seyrüsülûk ve vaaz niteliğinde şiirler yer almaktadır.

Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd: Yaklaşık 800 beyitten oluşan bu risâlede insanın yaradılışı, ruhî halleri, nefsi ve aklından temsîlî bir şekilde bahsedilmektedir.²⁵

Kârname-i Belh: 500 beyittten oluşan bir risaledir. Senâî bu risaleyi Belh'te yazıp Gazne'ye yollamıştır. Risalede babası ve kendi terceme-i hali ve devrin sultanları hakkında bilgiler mevcuttur.

Tahrîmetü'l-kalem: Yaklaşık 103 beyitten oluşan küçük bir manzumedir. Konusu kalem olmakla beraber bazı tasavvufî meselelere de işaret etmiştir. Manzumenin ilk yirmi üç beytinde vahyin kâtibi, insanın nâtıkı ve aklın rehberi olarak nitelediği kalemden ve öneminden söz etmektedir.²⁶

¹⁹ Hairmen Ethe, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, çev. Rızâzâde-i Şafak (Tahran: Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap, 1337), 151.

²⁰ Muhammed Hasan Tayyibî, *Tarih-i Edebiyat-ı Derî-yi Afganistan* (Kabil: Matba-yi Devletî, 1349), 123.

²¹ Deniz Erçavuş, *Senâî-yi Gaznevî'nin Gazellerinin Tasavvufî Açısından İncelenmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 61-76.

²² Ruben Levi, *Der-âmedî Ber Tarih-i Edebiyat-ı Farsî*, çev. Rüyâ Hâşimiyân (Tahran: Neşr-i Firistâdegân, 1377), 42.

²³ Saime İnal Savi, "Senâî", 36/503.

²⁴ bk. Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Dîvân-ı Senâî*, tsh. Muderris Razavî (Tahran: İntişârât-i Senâî, 1362).

²⁵ bk. Hakîm Senâî-yi Gaznevî, *Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd*, tsh. Saîd Nafîsî (Tahran: İntişârât-i Âftâb, 1316).

²⁶ Ali Asgar Beşîr, *Seyrî der-Mülk-i Senâî* (Mizan: İntişârât-i Beyhekî, 1356), 76.

Mekâtîb-ı Senâî: Hakîm Senâî'ye ait mensur yazı ve mektuplarından oluşan bir eserdir. Söz konusu eserdeki mektupların çoğu Senâî'ye ait olmakla beraber, bazı mektupların onun olmadığına dair mülâhazalar da mevcuttur.

Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka: Bu eserle ilgili detaylı bilgi aşağıda verilecektir.

Senâî'ye Nispet Edilen Eserler:

Tarîku't-tahkîk: İran ve Türkiye'deki Hakîm Senâî üzerine yapılan ilmî çalışmalarda Senâî'ye nisbet edilen bu eserin, İsveç Uppsala Üniversitesi akademisyenlerinden Bo Utas tarafından yapılan çalışmalar neticesinde Senâî'ye ait olmadığı tespit edilmiştir.

Akl-nâme: Senâî'ye nispet edilen bu eser üzerinde yapılan nüsha tespit çalışmaları ve eserin konusu, metnin XIV. asırda yaşamış bir müellife ait olabileceği ihtimalini ortaya koymuştur.

İşknâme: Bu manzumenin her ne kadar Senâî'nin olduğu vurgulansa da, üslubu ve şiir tekniği açısından ona ait olmaktan hayli uzaktır.²⁷

Senâî-âbâd: Konusu müridlerin adabı olan bu manzume güçlü bir ihtimalle Gazzâlî'nin *Kimyâ-yi Sa'âdet* ve *İhyâu ulûmu'd-dîn* adlı eserlerinden uyarlanarak nazm edilmiştir.

Bâğ-ı İrem, Garîb-nâme, Behrâm u Behrûz isimli eserler kaynaklarda Hakîm Senâî'ye nispet edilse de Şefî'î Kedkenî bu eserlerin ona ait olmadığı kanaatindedir.²⁸

3. *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka*

Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka* isimli eseri bazen *İlhamnâme, Kitâbü'l-fahrî* veya *Fahrî-nâme* adlarıyla da anılmaktadır. *Hadîkatü'l-hakîka*'nın bazı konularını *Mesnevî*'sine alan Mevlânâ bu esere *İlâhînâme* ismini vermiştir. Eser tasavvufî bir mesnevî olmakla birlikte konuları itibarıyla dinî, ahlâkî, felsefî ve hikemî nitelikler de taşır. On bölüme ayrılmış olan eser 10.000 beyittir ve tevhid, na't, aklın sıfatı, ilmin fazîleti, gaflet, hikmet ve aşk gibi başlıca konuları içermektedir.²⁹

Hadîka'nın birinci bölümünde; Allah'ın birliği, marifeti, vahdeti, azameti, kudsiyeti, kudreti, rezzâklığı, keremi ve hikmeti anlatılmakla beraber tasavvuf ve irfânın temel konularından olan safa, ihlas, şükür, îsâr, zühd, mücâhede, fakr,

²⁷ Muderris Rezevî, *Mesnevîhâ-yi Hakîm Senâî* (Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahran, 1348), IV-V.

²⁸ Muhammed Rızâ Şefî'î Kedkenî, *Tâziyânehâ-yı Sulûk ez-Hakîm Senâî*, 17-20. Bu araştırmanın konusu Hakîm Senâî'nin eserlerinin tanıtımı olmadığı için bu kısım burada kısa tutulmuştur. Konuyla ilgili geniş bilgi için şu kaynaklara başvurulabilir: Nurdan Kaban, "Senâî-yi Gaznevî'nin *Hadîkatü'l-hakîka*'sının Bölümleri", *Doğu Esintileri* 15 (Temmuz 2021), 201-241; Saime İnal Savi, "Senâî", 36/502-504; Muderris Rezevî, *Mesnevîhâ-yi Hakîm Senâî* (Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahran, 1348).

²⁹ Mürsel Öztürk, "Hadîkatü'l-hakîka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 36/502.

tazarru', tevekkül, huşu', şevk, rıza ve teslimiyet gibi kavramlardan da bahsedilmektedir.³⁰ Eserde takdir, teslim, hidayet, imtihan, keramet, tazarru, tecrid, keramet, adem, zikir, muhabbet, sâlik, suluk eğitimi, vecd, tevvekkül, hicab, namaz, dua, huşû, münâcât terimleri ve zâhid, sâlik, derviş, tâlib, âlim, mürid gibi tasavvufî nitelgeler ayırıcı nitelik ve özellikleriyle enine boyuna incelenip, olumlu ve olumsuz bütün yönleriyle ortaya konmuştur.

İkinci bölümde; Kur'ân'ın zikri ve sırrı, hidayet ve hüccet kaynağı olması, tilavet ve istima'ı, icâz ve celâli konularına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde; peygamberlerden bahsedilmekte, Hz. Peygamber'in medni, mirâcî, nübüvveti, mucizeleri, rahmet peygamberi oluşu gibi konuların yanı sıra Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hüseyin, Ebu Hanife, İmam Şâfi gibi pek çok İslam büyüğünün bahsi geçmektedir.³¹

Dördüncü bölümde; akıl, makul, âkil terimlerinin tanımları, özellikleri, halleri, aklın yaratılışı, aklına tabi olan kişinin ahvâli, aklın mertebeleriyle nefsin özellikleri, mertebeleri, akıl ile nefis gibi konular ele alınmaktadır.

Beşinci bölümde; ilmin fazileti, âlim, talebe ve öğrenci anlamındaki müteallimin temsili; aşk ve aşkın özellikleri, gönül ve cânın tarifi yapılmaktadır.

Altıncı bölümde; dünya sevgisi ve dünyanın terk edilmesi ile ilgili hikayeler birlikte anlatılmaktadır.

Yedinci bölümde; beyhûde gülme, hırs, vefasızlık, tembellik gibi ahlâkî konuların yanı sıra ölüm, insanın ve dünyanın fânîliği, on iki burç ve onların astrolojik durumu gibi konulara yer verilmektedir.

Sekizinci bölümde; eserin yazıldığı dönem ve öncesinde geçmiş bazı hükümdarlardan Sultan Behram Şah, Sultan Mahmud, Hârûnürreşîd'in oğlu Me'mûn ile bunların hal ve durumları zikredilmektedir.

Dokuzuncu bölümde; rıza, kanaat, istikâmet, terk-i hâcet gibi sıfatların elde edilmesinin yol ve yöntemleri hakkında hikayeler eşliğinde bilgiler verilmektedir.

Onuncu ve son bölümde; Senâi'nin kendi hal tercümesi, dönemin sultanına olan sevgisi, yaşlılığı ve zayıflığı gibi müellifin kendine ait şahsî durumlar ve cahilliğin yergisi gibi konular yine hikayelerle zenginleştirilerek anlatılmaktadır.³²

Hadîka'ya tasavvufî-irfânî temalar açısından bakıldığında himmet, talep, şevk, mücâhade, riyâzet, sabr, sefer, tevbe, ihlâs, zühd, tefekkür, mürâkabe, rızâ, muhabbet, tevâzu, tevekkül, şuhûd gibi kavramların en çok işlenen konular olduğu

³⁰ Nurdan Kaban, "Senâi-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri", 212-213.

³¹ Nurdan Kaban, "Senâi-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri", 217-218.

³² bk. Menûçîhr Daniş-Pejûh, *Güzide-yi Hadîka-yi Senâi-yi Gaznevî* (Tahran: Şirket-i İntişarat-ı İlmî-Ferhengî, 1375), 1-61; Nurdan Kaban, "Senâi-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri", 201-241.

görülür.³³ Söz konusu eser Hakîm Senâî'nin felsefî, kelâmî, ahlâkî ve didaktik görüşlerini de yansıtmaktadır fakat eserin genelinde hâkim görüş ve düşünce, şüphesiz irfân ve tasavvuftur. Şunu da belirtmek gerekir ki bu kavramlar tasavvuf tarihi boyunca alanla ilgili kaleme alınan hemen hemen her eserde vardır; fakat *Hadîkatü'l-hakîka*'da edebiyat diliyle ilk defa takdim edildiği için önem arz etmektedir. Dolayısıyla tasavvufî terimler açısından *Hadîka*'nın önemli bir eser olduğunu belirtmek mümkündür. Senâî de bu tasavvufî terimleri edebiyatla buluşturan ve ciddi manada kullanan ilk ârif-şair olarak nitelendirilebilir.

Hadîkatü'l-hakîka'da geçen tasavvufî kavramlar şunlardır: Tevhid, mârifet, vahdet, kıdem, safa ve ihlas, istiva, derece, murakebe, hikmet, rızık hidayet, mücadele, murakabe, hikmet, rezzak, hidayet, takdis, fakr, tazarru ve acz, zikir, beka, vücûd ve adem, şükür, şikayet, muhabbet, tecrid, sülûk, tevekkül, rüya, îsar, ittihâd, ittisal, zühed, hubb-i dünya, huşû, münacat, kerem, ihlas, kaza, şevk, keramet, ubudiyet, imtihan, takva, tefekkür, akıl, nefis, aşk, ruh, kalp, riyazet, gaybet, ölüm, fena.³⁴ Burada vurgulanması gereken husus, bu kavramlar *Hadîka* telif edilmeden önce kaleme alınan tasavvufî eserlerde Arapça olarak yazıldığı ve edebî niteliklerden uzak telif edilmiş olduklarıdır. Lâhût, melekût, niyâz, hâl gibi tasavvufî kavramlar ise şiir üslubuyla ilk kez *Hadîka*'da dile getirilmiştir.³⁵

Hadîkatü'l-hakîka kaleme alındığı dönemde bile çevresinin dikkatini çekmiştir. Senâî'nin bu eserini dönemin büyük İslam âlimlerinden Yûsuf el-Hemedânî'ye (ö. 535/1140) takdim ettiği nakledilir. *Hadîka* bazen Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile karşılaştırılır ve *Mesnevî*, *Hadîka*'nın açıklaması ve devamı mahiyetinde kabul edilir.³⁶

Hakîm Senâî söz konusu eserinde bütün tasavvufî ve edebî gücünü ortaya koymuştur. Bu sebeple eser hem muhteva hem de edebî tür olarak çok önemli kabul edilmiştir. *Hadîka* sadece tasavvufî bir eser değildir, tasavvufî konuların yanı sıra eserde dinî, ahlâkî, felsefî ve hikemî konularda bir çok husus yer almaktadır. Aynı zamanda söz ve anlam ile ilgili sanatlar, ayet-i kerîme ve hadis-i şeriflerin tefsir ve yorumları, kendinden önceki âriflerin sözlerinden nakillerin bulunması eserin muhtevası ile ilgili önemli hususlardır.

Kısacası Hakîm Senâî *Hadîka*'da daha önce mevcut edebî geleneği tekrar etmek yerine kendine mahsus tasavvufî mazmûn ve terimleri kullanmıştır. Bu durum hem edebiyatta hem tasavvufta bir yenilik sayılmış ve böylece Senâî'nin kendinden önceki bir edebî akım olan Sebki Horasânî'nin sonunu getirdiği kabul edilmiştir. Hatta daha önce mesnevî nazım biçimiyle kaleme alınan eserlerin teması lirik ve epik

³³ Ali Dehkân, "Şivehâ-yi Terbiyet Ber-Pâye-yi Usûl-i İrfânî der- Hadîkatü'l-hakîka-yı Senâî", *Pezûhiş-Name-yi Edebiyat-i Talimî* 11/ 44 (1398), 26.

³⁴ *Hadîka*'daki tasavvufî terimler için bk. Nurdan Kaban, "Senâî-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-Hakîka'sındaki Tasavvufî Terimler", 188-367.

³⁵ Dâvud Azim - Şirin Cafer, "Senâî, Şiir ve İrfân", *Fasl-Nâme-yi Tahassusî Edyân ve İrfân* 7/26 (1389), 111-119.

³⁶ Server Hümâyûn, *Hakîm Senâî Gaznevî ve Cihân-bîni-yi O* (Kabil: İnitişarât-ı Bayhakî, 1389) 78-80; Hicabi Kırilangîç, "Mevlânâ'da Senâî Etkileri", 7-32.

iken, *Hadîka* ile bu temalar yerini irfânî ve tasavvufî konulara bırakmıştır. Mâmâfih *Hadîka* edebiyatta bir dönüm noktası olmuş ve bir anlam inkılabı yapmıştır denilebilir.³⁷

Biz bu çalışmamızda Hakîm Senâi'nin *Hadîka*'da insana dair tanımlamalarını ve yorumlarını tespit etmeye ve değerlendirmeye çalışacağız.

4. Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka'da İnsan

İslam'da dinî ve dünyevî ilimlerin en temel konularından biri "insan"dır. Kur'ân-ı Kerîm'de 65 yerde insan, 8 yerde ins ve 230 yerde de çoğul olarak nâs kavramları geçmektedir. Ayrıca insanın yaratılışı, mahiyeti, gayesi, ruhî hâlleri ve cismî özellikleri çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır.³⁸ İslamî bir ilim ve bir manevî eğitim sistemi olan tasavvufun ana konularından biri de insandır. "Kalb, nefis, ruh, akıl" gibi birbirinden farklı yönleri ile insan, maddî ve mânevî iki cihetten müteşekkildir. "Abd" ve "beşer" olarak, "halifesi"³⁹ vasfıyla insanın melekten üstün olabileceği gibi, nefsin heva ve heveslerine tabi olunca da hayvandan aşağı seviyeye düşecek bir varlık olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmektedir. Bu yüzden insanın hem hayra, hem de şerre yatkın yönleri vardır. İnsandaki akl ve ruh melekî, nefis şeytanî, beden ise hayvânî vasıflarla donatılmıştır.⁴⁰ Başka bir ifade ile mükemmel bir insanın ruh, nefis ve beden olmak üzere üç terkibi vardır. Ruh akıl ile, nefis hevâ ile, beden ise hislerle ortaktır.⁴¹ İnsanı insan yapan ve başka canlılardan şerefli kılanın manevî yönü olduğu gibi, Bu yönü zayıfladığında nefsanî ve bedensel yönü ağır basacak ve hayvanî nitelikler daha görünür hale gelecektir.⁴²

Hakîm Senâi *Hadîka*'da ruh ve bedenın yaratılışı, insanın eşref-i mahlûkât, Allah'ın halifesi, küçük alem gibi unvanlara lâayık görülmesi, akıl ile kalbin önemi ve vazifesi, şeytan ve nefsin bedendeki faaliyetleri gibi konulara geniş yer vermiş ve insan ruhuna; nûr-i ilâhî, feyz-i Rabbânî, nefha-yı ilâhî gibi tanımlamalar getirmiştir. Senâi'ye göre beden doğrudan anne ve babadan gelmektedir ve Hz. Adem neslidir. İnsanın insanî, şeytânî ve rabbânî yönleri vardır. Ruh bedende bir ömür misafirdir. Başka bir anlatımla da ruh bedene hapsedilmiş ve bu hapis durumu insanın kemâline mânidir. Hapisten çıkamayan ruh/can cânâna eremez, maşûkun tecellisini bulamaz.

³⁷ Moustafa Albakour, "Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka li's-Senâi el-Gaznevî, Râ'idü's-Şî'ri's-Sûfî'l-Fârisî", *Akademik-Ul*, 6/2, (Aralık 2022), 31-43.

³⁸ bk. İlhan Kutluer, "İnsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/320-323.

³⁹ Bakara Suresi, 2/30.

⁴⁰ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 303-304. Tasavvufta insan anlayışı ile ilgili bk. İrfan Gündüz, "Tasavvuf ve İnsan", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6 (1987-1988), 217-230.

⁴¹ Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), 268.

⁴² Murteza Matharî, *İnsan-ı Kâmil* (Tahran: Bünyad-i İlmî Ferhengî Şehid Murteza Mathari, 1383), 58. Ayrıca bk. Osman Türer, "Tasavvufî Düşüncede İnsan", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/5 (2001), 9-15.

Bedenin riyazet ve mücahede (seyrüsülûk) ile terbiye edilmesi lazımdır. Yoksa beden serkeş nefise tâbi olursa cehennemın yakıtı olur.⁴³

Yine *Hadîka*'da nefsin özellikleri ve çeşitlerinden, vücûd evindeki görevinden, hırsız, köpek, fare karakterlerine bürünüp insanı hayvanlaştırması ve girdâba düşürmesi gibi karakter özellikleri ve faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Nefse galip gelmenin yolu da seyrüsülûk ve riyâzettir. Ancak kalb merkezli bir yaşam tarzı ile nefse galip gelinebilir. Senâî, kalbi insanın istikrâr merkezi, ilâhî nûr ve feyzin tecelligâhı olarak ifade etmektedir. Bu gayrette akıldan da yardım alınmalıdır. Bu sebeple eserde en çok bahsi geçen konulardan biri de "akıl"dır. Müellif akli yeri geldiğinde düşman olarak zemmeder ve onun kusurlarını açığa çıkarır. Bazen de onu över ve âdemîlik şerefi ve başka canlılardan temâyüz eden yönü ile ta'zîm ve tekrîm eder. Bu yolculukta asıl âmil ise aşktır. Senâî'ye göre "aşk" melekesi insana bahşedilmiş ezeli bir nimettir. O, aşkı maşuka ileten en kısa yol, tekâmül çarkı, sahibini maksûda götüren rehber olarak tarif etmektedir.⁴⁴

Buradan itibaren insan yapısının unsurlarını *Hadîka*'daki beyitler çerçevesinde ele alacağız.

4.1. Ruh

Tasavvufun en mühim meselelerinden biri insan ve insanın manevî tekâmülüdür. Dolayısıyla Hakîm Senâî de *Hadîka*'da insanın manevî yapısına geniş ölçüde yer vermiştir. İnsanı önceleyen bir anlatımda bulunan Hakîm Senâî, bir ârif-şâir olarak eserinin hemen ilk beytinde insanın yapısından bahsetmiş, insanın cisim ve ruh yönlerine işaret etmiştir:

*"Ey içi ve dışı (kalp ve ruhu, zâhir ve bâtını) süsleyen, ey insana akıl bağışlayan ve akılsızlara da akıl inâyet eden!"*⁴⁵

*"Göklerin en yüksek katı ve yer, yoktan var ettiklerinin bir parçasıdır, akıl ile ruh da senin seri ulakların (gibi)dir."*⁴⁶

*"Bir cisim ile beraber olan canın, bir de manevî canın var. Birincisi hevâ ile yaşar, diğeri biri hû ile yaşar."*⁴⁷

Hakîm Senâî söz konusu eserinin ilk beytinden itibaren, insanın varlığını "beden ve ruh veya zâhir ve bâtın" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. İkinci mısırda ise göklerin ve yerin sahibinin Allah olduğunu ve onları yoktan var ettiği gibi aklın ve ruhun da sahibinin O olduğunu ve onların Hakk'ın ulakları yani haber taşıyanları

⁴³ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2692, 2688, 2690, 2693, 2695.

⁴⁴ Seyid Mehdi Zerkânî, *Unfukha-yı Şiir ve Endişeha-yi Senâî-yi Gaznevî* (Tahran: Neşr-i Rûzgâr, 1378), 59-72.

⁴⁵ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 1.

⁴⁶ Emir Bânu Kerimî, *Hadîka-yi Hakîm Senâî-yi Gaznavî* (Tahran: İntişârât-i Zavvâr, 1376), 2.

⁴⁷ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2692.

olduğunu vurgulamaktadır. Yani akıl ve ruh insan vücûdunda mecâzen Allah tarafından görevlendirilen seri bir şekilde gidip gelen iki ulaktır.

Başka bir beyitte de insan ruhunun aziz ve saygıdeğer olduğunu *"İnsanın ruhu çok azîmdir, insanoğlu ruhuyla bu kadar hürmet ve saygıya layık görülmüştür."*⁴⁸ şeklinde vurgulamıştır. Fakat bu ilahî nefha beden evinde hapistir ve buradan kurtulmak ister. Hatta beden kalıbında halden hale girmekten de utanç duymaktadır.

*"Halbuki kadri ve makamı çok yüce olan insanın ruhu bu korkunç evde mahpustur."*⁴⁹

*"Can/ruh bu madde âlemine gelip beden kalıbında halden hâle girmesinden utanç duymaktadır."*⁵⁰

Hakîm Senâi'ye göre insanın kıymeti kendine üflenen ruhundandır. Çünkü akıl ve ruh Senâi'ye göre iki er yiğittir. Başkasının ekmeğine muhtaç değildir.

*"Akıl ile ruh iki er yiğittir, daha ne kadar senin ekmeğine muhtaç kalır."*⁵¹

Beden taşıdığı ruh sebebiyle bir kıymete ermiştir. Nasıl ki insanlar nazarında kuru kamışın canlılık yönü ile bir kıymeti yok ise içinde Hakk'ın nefhası olan ruhu taşıdığına farkına varmayan beden hiçbir kıymeti yoktur.

*"Ten/beden, can/ruh ile bezenip makam sahibi oldu; yoksa cansız/ruhsuz beden/ten meyvsesiz kuru kamış gibidir."*⁵²

Hakîm Senâi cismin/bedenin ruha hizmetkâr kılınıp feda edilmesi gerektiğini, zaten bedenın nurunu ruhtan aldığını ve ruhun da ilim ve irfanla eğitileceğini, bu eğitimin neticesinde insanın bedenıyla hakir olmaktan kurtulacağını söyler:

"Bu söz dünyasında teni/cismi cana/ruha feda et; çünkü beden ölünce ruh dirilir."

İnsanın cismi her zaman ruhundan nûr alır, ruh ta'lim ile ululuk kazanır.

*İnsanın asliyeti ruhudur ruhunu ilim/irfan ile eğiten kimse hakir olmaz"*⁵³

Ruh bahsi *Hadîka*'da başlı başına bir konudur. Ruhu arındırma, insanî ve hayvânî ruh, ruhun yaradılışı, ruhun insan vücûdundaki yeri, önemi ve işlevi hususlarıyla ilgili eserde birçok beyit vardır.⁵⁴

⁴⁸ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2737.

⁴⁹ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2738.

⁵⁰ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2047.

⁵¹ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2519.

⁵² Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-Tarîka*, haz. Muderris Rezevî (Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1368), 376.

⁵³ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 725.

⁵⁴ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2025-2180.

4.2. Kalp/Gönül

Kalp, biyolojik anlamda vücûttaki kan dolaşımını sağlayan organdır. Fakat dinî ve tasavvufî anlamda, rabbânî latife, ilâhî cevher, marîfet, aşk ve nûr kaynağıdır.⁵⁵ Kur'ân-ı Kerim'de kalbin eş ve farklı anlamları, işlevleri, insan üzerindeki etkisi, hassâsiyetleri, rolü ve insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran müspet nitelikleri ile ilgili âyetler mevcuttur.⁵⁶ Bunun yanı sıra kalbin değişkenliği, renkten renge bürünmesi, körlüğü, kasveti, mühürlenmesi, gerçeklerden uzaklaşması, küfür ve inkara teşebbüs etmesi gibi menfî rollerinden de bahsedilmektedir.⁵⁷

Kalp temizliği ve kalb-i selime ulaşma, tasavvufun temel meselelerinden biridir. Tasavvufî eğitimde de insan amelleri zahîrî/bedenî ve kalbî olmak üzere ikiye ayrılır. Zâhirî ameller farz, sünnet, helal ve haram gibi fıkâhî hükümlerdir. Kalbî ameller ise imân, itikâd, irâde, recâ, rızâ, huşu, huzur, marîfet ve ilhâmdır.⁵⁸

Kalbin insan vücûdundaki biyolojik yeri ne denli önemli ise, manevî görev, emir ve hükümlerin yerine getirmesindeki rolü de bir o kadar ehemmiyetlidir. Kalb; takva, mehabet, havf, recâ, sabr, kanâat ve niyetlerin biriktiği bir havuzdur. İnsanın başka âzâları oradan su içer. İnsan sadece zâhirî amellerinin mükâfâtını değil kalbî âmellerin de karşılığını alacaktır.⁵⁹

Hakîm Senâî'nin *Hadîka'* sının beşinci bölümünün sonunda yer alan "gönül, cân ve dereceleri" ve "cân, gönül ve ten"⁶⁰ konu başlıkları kalp/gönül ile ilgili yetmişten fazla beyit içermektedir.

Eserde kalp/gönül ele alınırken onun diriliği, cismin sultanı, ruhunun mekânı, nûrun mahzeni, nazargâh-ı ilâhî ve arş-ı sağır oluşu gibi olumlu sıfatlara yer verilmektedir. Bunun yanı sıra kalp/gönül, dil-i siyâh/kararmış kalp, dünyevî meyiller ve arzuların müsebbibi ve mahzeni, küfür ve şirkin kaynağı, nefs-i emmâreye mağlup ve kemâle engel gibi olumsuz özellikleriyle de tanıtılmaktadır.

Hakîm Senâî *Hadîka'* da insan vücûdunu bir ülkeye, organları da o ülkedeki esnaflara benzetmiştir. Her ülkenin hükümdarı olduğu gibi beden mülkünün de hükümdarı gönüldür. İnsan kilden ve dilden (gönülden) yaratılmıştır ve dil ilahî nurun yani nefha-i ilahînin mekanıdır:

⁵⁵ Süleyman Uludağ, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 24/229-230.

⁵⁶ bk. Âl-i İmrân 3/119, 154; el-En'âm 6/125; el-A'râf 7/179; Hûd 11/120; el-İsrâ 17/36; el-Hac 22/46; el-Ahzâb 33/5; ez-Zümer 39/22.

⁵⁷ bk. el-Bakara 2/7, 74, 88; el-Mâide 5/13; el-En'âm 6/25, 43; el-A'râf 7/101; Yûnus 10/74; en-Nahl 16/108; el-İsrâ 17/46; el-Hac 22/46; ez-Zümer 39/22; el-Câsiye 45/23; Muhammed 47/24; el-Mutaffifîn 83/14.

⁵⁸ Süleyman Uludağ, "Kalb", 24/231.

⁵⁹ Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 516-525.

⁶⁰ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakika*, haz. Muderris Rezevî, 336-341.

"İnsan vücûdunun organları bir ülkede bulunan esnaflar gibidir; (her ülkenin bir hükümdarı olduğu gibi beden ülkesinde de akıl vezir gönül ise şâhtır)."61

"İnsanın gönlünde ilâhî kıvılcım olduğu sürece, cismin toprak veya çamurdan yaratıldığıнын bir önemi yoktur. İnsan "kil ve dil"den yaratılmıştır. Gönül asıldır, ilâhî nûrun makamıdır."62

Hakîm Senâi'ye göre vücûd mülküne gönül şah olunca ilâhî dergâha gidebilir. Bunun için de gönlün heva ve hevesten temizlenmesi gerekir. Kur'ân'ın sırrına, tevhid makamına, imana ve nûr-ı ezele böyle bir gönülle ulaşılabilir. *Hadîka'*da geçen beyitlerde Senâi, gönül ile ilgili düşüncelerini ortaya koymaktadır ki, bu düşünceler tasavuftaki gönül anlayışının temelini teşkil eden düşüncelerdir. Buna göre gönül vücûdun sultanı, makam-ı ilâhî, Allah'ın sevgi ve nûrunun kaynağı, ruhun merkezi, Kur'ân sırlarının vâkıfı, tevhîd makamı, imân kaynağı ve dinin mekanıdır. Senâi kalp/gönül derken onun bazı işlev ve özellikleri, insandaki yeri ve önemini dile getirmiştir. Aşağıdaki beyitlerde bunları anlatmaktadır.

"İnsanın vücûd mülkünde gönlü şâh olunca ilâhî dergâha girebilir.

Gönlünde Allah'ın sevgi ve nûrunun yer alması için (gönlünü) masivâyâ götüren istek ve arzulardan arındırmalısın."

Nefis söndüğü zaman, ruh kalbe yönelik şöyle der: Ben Hakkın huzûruna çıktım, sen de bu mukaddes mekana gel.

Kur'ân'ın pak sırrına temiz gönül vakıf olabilir, bundan çıkan ses de dertli çıkar."63

"Ten kapısından gönül menziline varmak için dert yanmaktan başka yolun yoktur."64

Gönül toprak ve ateşten tecrîd olunduğunda tevhîdin makamı olur. Gönül tevhid makamıdır.

Gönlü gayba imân ve âb-ı hayvân ile yoğurulmuştur. Gayba imân gönülle olur."65

"Din gönülden kaynaklanır. Din gündüz ve akıl lamba gibidir."66

"Bâtın demek gönül demektir, bâtıdan başka ne varsa bâtıl demektir."67

"Nûr-ı ezel gönül gözüyle görünür; akıl veya sûret gözüyle değil. İlâhî nûr dışarıda değil kalp/gönülde aranmalı.

Öyle bir gönlün olsun ki iyi veya kötü hiçbir durumda kendi yârinden başkasına asla yer vermesin."68

⁶¹ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2067.

⁶² Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 336.

⁶³ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 336-339.

⁶⁴ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 336.

⁶⁵ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 340-341.

⁶⁶ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 338.

⁶⁷ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 337.

⁶⁸ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 339.

Hakîm Senâî eserinde gönül/kalbin bazı olumsuz özelliklerinden de bahsetmiştir. Gönülün bu olumsuz hususiyetlerinden bahsederken metaforik anlatımlara sık sık yer vererek anlatımı güçlendirmiştir. Gönül kararınca tavus kuşuna yaklaşamayan karga gibi olur, dünyaya bağlanıp insanı cehalete sürükler, dünyaya bağlanan gönül yarından ayrı düşer. Hz. Peygamber'in bir hadiste *"Vücutta bir et parçası vardır; o iyi olursa bütün beden iyi olur, kötü olursa bütün beden kötü olur, bu et parçası kalptir."*⁶⁹ buyurduğu gibi Senâî de gönül ifsad olunca insanın tüm aza ve hallerinin ifsad olacağını yani bir ülkenin hükümdarı zâlim olunca ordusunun da zalim olacağı gibi insanın gönlü zalim olunca da tüm âzâlarının zulme yöneleceğini belirtmektedir.

"Gönül karganın kanadı gibi siyah olduğunda tavus kuşunu nasıl avlayabilir ki?"

Gönlü dört unsurdan (su, ateş, toprak, hava) meydana gelenler (maddeye) bağlı kaldıkça yârinden ayrı ve câhil kalır.

Gönül harap olunca bütün beden harap olur, askerlerin zülmü şâhın zaafından kaynaklanır. Yani beden asker ve gönül şâhtır.

Şahın eli zulme yatkın ise, etrafındaki askerleri buna el ayak olur.

*Dünyadaki zulümler maddiyât için ise de, bunun sebebi kibirli gönülden kaynaklanır."*⁷⁰

Yine beyitlerde marifetten uzak kalmış, hırs ve arzularla dünyaya meyilli gönlün kokmuş et parçasına ve kudurmuş köpeğe benzetildiği gibi heva ve heveslerle dolu gönül de gebe köpeğe benzetilmektedir. İnsan sadece gönlün menfî amelleriyle de cehennemlik olabilir. Bu sebepten gönlü güzel hallerle bezemek ve aydınlatmak yani sufilerin tabiri ile kalbi tasfiye etmek gerekir. Çünkü gönül aklın kanadı yani isabetli karar kaynağıdır.

*"Aslında gönülde hırs ve istekler olmamalı çünkü gönül su ve ateşe (maddeye) muhtaç olmamalı. Böyle olursa gerçekten bir parça etten başka bir şey değildir."*⁷¹

"Allah'ın yâdı ile beraber olmayan gönül, kötü kokan bir parça etten başka bir şey değildir.

Sen kendi gönlünde ne olduğundan gâfil ve habersizsen, sen ve gönlün başka başka birisiniz, birbirinizi tanımaz olmuştunuz.

Bak aklın kanadı gönüldür, gönülsüz ten bir çuval et ve çamurdur.

Bâtın denilince aslında gönül maksattır; bâtnında gönülden başka varsa bâtıldır.

⁶⁹ Buhârî, "İmân", 39; Müslim, "Müsâkât", 107.

⁷⁰ Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika*, haz. Muderris Rezevî, 338.

⁷¹ Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika*, haz. Muderris Rezevî, 337.

Böyle bir gönül ile yolculuk yapmak, cehenneme gitmektir; köpek ile kedinin beraberliğinden beterdir.”⁷²

“Ey câhil kimse, gönlün gebe köpek gibidir; içindeki gönül yerinde, kudurmuş bir köpek vardır.”⁷³

“Sözler, gönlü beyaz kağıdı karalar gibi karalar, kararmış gönül ise sözlerle de ay gibi parlamaz. Kararmış gönül sözle değil, halle aydınlanır.

Ey gönülleri cehenneme dönüşenler, kendi gönlüne boğulup mahcup olan kimseler! İnsan sadece gönül amelleriyle cehennemlik olabilir.”⁷⁴

Senâî'ye göre insanın bütün vücûdu kalbe tâbi ve hizmetçidir. İnsanın kemal veya noksanı kalbindeki kemâl veya noksanın neticesidir. İnsanın her türlü irfânî suûd ve nüzûlü, her türlü ahlâkî rezâil ve fezâilinin menşei gönlüdür. Ona göre insanın vücûdundaki her türlü inkılâp kalp ile başlar. En önemlisi hak ve hakikatin idrâki akıl ile değil gönül ile mümkündür. İlâhî nûr, aşk, marifet, işrak sadece kalpte zâhir olur. Dolayısıyla gönül/kalp insanın her şeyidir. Kalp ilâhî aşk, nûr ve marifetle müzeyyen değilse bir parça etten ibarettir.

4.3. Beden/Cisim

Beden/cisim sözlükte insanın dış görünüşü, cesedi, gövdesi, şekli, cüssesi, kısaca fizikî yapısı olarak tarif edilmektedir. İnsan cismânî ve ruhânî olmak üzere iki boyutlu bir terkiptir⁷⁵ ve Kur'ân-ı Kerim'de insanın cismanî yönüne işaret eden âyetler mevcuttur.⁷⁶

Tasavvufta beden/cisim ruhun kalıbıdır. Beden, ilâhî bir emanet olan ruha ev sahipliği yapmaktadır.⁷⁷ Beden/cisim kavramı manzum veya mensur dinî-tasavvufî metinlerde daha çok binek, yük, kafes, kın, elbise, eski hırka, dar ayakkabı, gece, tohumun kabuğu, köpeğin önündeki kemik, dar sedef, zindan, hırsız, Firavun, hizmetçi, kuru ağaç, ölümün kuru yemişi, haset evi gibi çeşitli sembollerle ifade edilmiştir.⁷⁸

Hakîm Senâî *Hadîka*'da insanı beden, ruh ve nefisten müteşekkil müselles bir varlık olarak tarif etmektedir. Müellif eserinde bunlardan biri olan beden insan

⁷² Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 338.

⁷³ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 337.

⁷⁴ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 336

⁷⁵ bk. H. Bekir Karlığa, “Cisim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/28-31.

⁷⁶ bk. el-Bakara 2/247; el-A'râf 7/148; Yûnus 10/92; Tâhâ 20/88; el-Enbiyâ 21/8; Sâd 38/34; el-Münâfikûn 63/4.

⁷⁷ Süleyman Uludağ, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 35/192-193.

⁷⁸ bk. Ali Yıldırım, “Mesnevî'de Ruh ve Beden Tasavvurları”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 9/23 (Aralık 2020), 39-60.

yapısındaki yeri, işlevleri, etkisi, karakteristik özellikleri ve en önemlisi ruh ile olan ilişkisi üzerinde durmaktadır. Ona göre beden/cisim, insanın kemâle ermesinde bir engel, insanı küfre sürükleyen bir etken, cehennem köpeklerinin gıdası, zülmânî bir zindan, maşukun tecellisine perde, akıl ve ruhun bineği, şehvet ve arzuların kaynağıdır. Hakîm Senâî *Hadîka*'sında daha ilk beyitten itibaren insanın yapısına değinmiş ve insanın zâhir (beden) ve bâtından (ruh ve nefis) ibaret olduğunu ifade etmiştir.

"Ey iç ve dışı (insanın kalp ve ruhu; zâhir ve bâtını) süsleyen..."⁷⁹

Senâî'ye göre insan iki cihetten müteşekkildir ama hürriyeti ancak nefsin ve beden tahakkümünden kurtulmaktır. Hakk'a ulaşmanın anahtarı canı ve malı onun yolunda feda etmektir.

"Nefis ve dünyaya bağlılıktan kurtulmak istersen cismin taallukâtından kurtul."⁸⁰

"Yük olan teni dışarı bırak da, Hakk'ın sarayına izin bul. Kendi zâhiriyle şaşkın ve perişan olan, anahtarı içeride unutup dışarıda kalan kimse gibidir. Anahtarı cebinde istersen, cisim ve malı âlem-i gayba fedâ et."⁸¹

Hakîm Senâî yukarıdaki beyitlerde dünyaya bağlanıp tene hizmet edenleri, bâtını mamur etmekten bîhaber, zahiri imar etmek isteyenleri evin anahtarını içeride unutup dışarıda kalanlara benzetmiştir. Böyle kimselerin Hakk'a vuslatının mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Aşağıdaki beyitlerde ise beden bir avuç topraktan ibaret olduğu, nefsi arınmamış olanların cismini yılanların yiyeceği ifade edilmektedir. İnsan bu sebeple nefsin ve bedenini kontrol altına almalıdır. Beden can ile değer bulmuştur. Bir din canı bir de ten canı vardır. Din canının gıdası "hû", ten canının gıdası ise "heva"dır. Beyitlerde ruhunu "hû" ile temiz tutmayan bir avuç topraktan ibaret olduğu vurgulanmıştır.

"Bir din canı, bir de ten canı vardır. Biri hû ile diğeri hevâ ile diridir."⁸²

"Ruh ve cânı temiz olmayanın cismi de bir avuç topraktan başka ne olabilir."⁸³

"Nefsi temiz olanlar temiz yemek yerler, nefsi temiz olamayanın cismini yılan yer."⁸⁴

"İnsanın bedeninde şehvet at, öfke köpektir. Sen hile ile ikisini de kontrol altına almalısın."⁸⁵

"Beden aslında cân ile değer buldu, yoksa meyvesiz kamış ağacı gibidir."⁸⁶

⁷⁹ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 1.

⁸⁰ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-Hakîka* haz. Muderris Rezevî, 135.

⁸¹ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-Hakîka* haz. Muderris Rezevî, 240-242.

⁸² Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2692.

⁸³ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2690.

⁸⁴ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2694.

⁸⁵ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 374.

⁸⁶ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, 376.

4.4. Nefis

Nefis sözlükte can, hayat, zat, insan, kişi, beden, heves, aşağı benlik, kötü huylar, insanın çirkin vasıfları, aşağı duygular gibi birbiriyle zıt manalarda kullanılmaktadır. Tasavvufi bir terim olarak ise kötü huyların, şer ve günahların kaynağı, kötü ve süflî arzuların tamamı anlamına gelmektedir. İslam ve tasavvuf literatüründe nefis, insanın en büyük düşmanı olarak kabul edilmiş, insanı vahşiliğe, cimriliğe, şeytanlığa, büyüklenmeye, düşmanlığa, saldırganlığa sürükleyen ana amil olarak görülmüş hatta nefsin insanı tanrılık iddiâsına taşıyacak özelliklere sahip olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra nefis saldırgan bir köpek, kurnaz bir tilki, pisboğaz bir domuz, iğrenç bir fare, korkunç yılan gibi hayvanlara benzetildiği gibi anıldığı yerlerde Firavun, Kârûn, Nemrûd gibi olumsuz tarihî karakterlere gönderme yapılmıştır.⁸⁷

Hakîm Senâi insanın vücûdunu bir eve teşmil etmiş, aklı, ruhu, nefsi, bedeni ve kalbi de bu evin halkı olarak betimlemiştir. Bunlar içinde nefsi vücûd evinde her daim hırsızlık yapan ev ahalisinden biri ve en tehlikelisi olarak nitelemiştir. Malumdur ki hırsız evin içinden biri olursa eve dışarıdaki yabancı bir hırsızdan daha fazla zarar verir. Evin içindeki kıymetli kıymetsiz bütün eşyaları bildiği için daha tehlikelidir. Senâi aynı zamanda nefsi, yeri geldiğinde insanın canını tehlikeye atan bir hileci şeytana da benzetmiştir. Dolayısıyla insanın kendi vücûdunda bulunan hırsızdan yani nefsinden gâfil olmaması gerektiğini öğütlemektedir.

*"İnsan vücûdunun terkinde nefis, akıl ve heyûlâ vardır."*⁸⁸

"Nefs-i emmâre, haz ve lezzet düşkünü ve şehvetperest olup vücûd evinin hırsızdır. (Ey insan!) Ondan kendi gönül ve din evini koru."

(Nefis) ansızın gelen hırsız gibi çok gizli ve acelecidir, nefis, (evin kendi fertlerinden biri olan hırsız gibi) kendi bulunduğu yerden çalar.

Fırsat bulan yabancı hırsızlar da evdeki en ufak şeyleri çalmaktan geri durmaz (nefs-i şeytanî insanın vücûd evinde her şeyi yapar).

Ev halkından olan hırsız (yakın-uzak) gözünün gördüğü, kıymetli olan her şeyi çalar.

Sen kıymetli eşyaların yerindedir zannedersin fakat bir gün elini hazineye uzattığında neleri kaybettiğini fark edip şaşırırsın.

Elini hazineye sokup baktığında, görmeyen gerekeni görmediğini fark edersin.

Sen gaflet uykusunda iken içinde cehâlet ve zulüm, fare ile aslan gibi birbirleri ile mücadele etmektedir.

⁸⁷ Süleyman Uludağ, "Nefs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 32/526-529.

⁸⁸ Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: ٢٧٣٢.

Sen şeytanın hile ve mekrinden gâfil olma, çünkü şeytan hilesiyle senin canına (kasdetmeye) and içmiştir.”⁸⁹

Hakîm Senâî, şiirlerinde nefsi ifade ettiğimiz bu özellikleri yanında daha farklı hususiyetleriyle de değerlendirmiştir. Biz de nefsin bu yönlerini bir araya toplayarak dört başlık altında ele aldık:

4.4.1. Cehâlet

Hakîm Senâî'nin şiirlerinde nefis ile cehâlet arasında bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Ona göre nefis tabiatı gereği kişiyi cehalete sevk edebildiği gibi bir kısır döngü olarak cehalet de nefsi aciz ve düşkün kılabilir. İnsanoğlunun cahillik kadar kendine edeceği kötülük yoktur. İnsanın başına gelen kötülükler de cahilliğinden ve zalimliğindendir. Cahillik ve zalimlik aynı iki özelliktir. Cahillikten kurtulmak akıllılıktır ve bu gayrette utanma olmaz. Akıllı kimse nefsinden yana olmaz, İblis tavrından kendini kurtarır ve aczini itiraf ederek daima Allah'tan mağfiret diler. Buradan hareketle câhil kimse kibir, gurur, haset, hırs, kin, nefret, gazap, ihtiras, şehvet, tahammülsüzlük, dedikodu, hayvânî arzular, hasislik, hevâ ve heves gibi menfî huy ve fiillere sahip olan bir kimsedir. Cahillik ayıp, akıllılık gayb arar. Bu hususlar eserde şu beyitlerde dile getirilmiştir:

“Câhilin gönlü hırsla doludur, akıllı isen eğer halkın mâl ve mülkünden gönlünü kes.

Hırs ve aç gözlülüğünü ayağının altına al, akıl ara, hecâleti, utanmayı terk et.”

“Câhillik dinsizliktir, akıllılık imandır, cahillik ayıp, akıllılık gayb arar.

Bilesin ki, insanoğluna kendi zâlim nefsi ve cehâletinden başka bir kötülük yoktur.”⁹⁰

“Kur’ânda da söylendiği gibi, insanın karşılaştığı kötülükler kendi zâlimliği ve kendi câhilliğinden başka bir şey değildir.

Aslında, Allah âlim ve âdildir, kul olan hem zâlimdir hem de câhildir. (İlim ve adâlet Allah’a mahsûstur, böyle olmazsa Allah’ın esirgeyciliği zuhûr etmezdi.)

Ben masûmum veya suçsuzum diyen kişi, kenî nefsine hayırsızdır, (kendini masûm sayan, kendi nefsine zulüm eder, böyle zanneden kişi, İblîs’in kibrine kapılmıştır fakat günahını izhâr ve itirâf eden, hakikaten İlâhî mağfirete nâil olur.)”⁹¹

⁸⁹ Emir Bânu Kerimî, *Hülasâ-yı Hadîka-i Hakîm Senâî* (Tahran: İntişârât-i Zavvâr, 1374), 160.

⁹⁰ “Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.” el-Ahzâb, 33/72.

⁹¹ Emir Bânu Kerimî, *Hülasâ-yı Hadîka*, 17.

4.4.2. Hırs, Tamah, Şehvet

Hırs, bir şeyi elde etmek için haram-helal demeden, hak-hukuk gözetmeden var gücüyle çabalamaktır. Tamakâr olmak, kanaat çerçevesinden çıkmaktır.⁹² "Hırs" kelimesi bir şeyi şiddetle arzu etme, ona aşırı derecede tutkun olma, şiddetli ve sonu gelmeyen istek, taşkın arzu, açgözlülük gibi manalarda tasavvuftaki zühd ve kanaatin zıddı olup daha çok para ve mal düşkünlüğü anlamına gelir.⁹³ Bunun gibi "şehvet" terimi de beden arzuları, nefsin hoşuna giden şey veya iş, cinsî hayaller demektir.⁹⁴

Kalbinde hubb-i dünya olan kimseye harîs denilir. Senâi de *Hadîka*'da bu tariflere muvâfık olarak şehvetperestlik, hırs, azgınlık, âzperestlik gibi nefsanî alışkanlık ve huyları rezâil-i ahlâk nev'inden kabul edip hayvanî hisler olarak ifade etmiş, bunları hastalık, öfke ve putperestliğe neden olabilecek kötü haller olarak nitelemiş ve Allah'ın halifesi olan insanın havyan mertebesine inemeyeceğini söylemiştir.

"Öfke ve azgınlık hayvanın cemâli, ilim ve hikmet insanın kemâlidir.

*(Ey insan!) Sen aslında Allah'ın halifesinin, eşeklik ve köpeklik kılığına gömülme."*⁹⁵

"Hırsı bırak azgınlıktan elini çek, hırslı ve âz peşinde olmak hastalıktır.

Allah'ın hırsa kötüdür demesinin sebebi hırsın aklı zayi' etmesidir.

Hırsı önder edinen kişi uyku ve yemeğini haram eder.

Şunu bil ki, hırsından dolayı çalışan kişi, hakikaten aç ölür.

*Bu fânî olan hayatta hırs ve âzdan perhiz etmezsen, bâkî olan hayatta boğularak kalkarsın."*⁹⁶

4.4.3. Arzu, Hevâ

Hevâ, nefsin tabiatının gerektirdiği şeylere meyletmesi, süflî şeylere yönelerek ulvî cihetten yüz çevirmesidir.⁹⁷ Arzu ve hevâ sözlükte istek, heves, meyil, sevmeye, düşme anlamlarına gelmektedir.⁹⁸

Senâi'ye göre insânî ve nefsânî arzular çoğalınca kalpten sükûn kaçır, arzular giderek hırsa dönüşür, hırslar insanı şaşırtır ve mat eder İnsan-ı kâmil kıvamına

⁹² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016), 167.

⁹³ bk. Mustafa Çağrı, "Hırs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/383-384.

⁹⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 327.

⁹⁵ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: ٢١98-2710.

⁹⁶ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Muderris Rezevî, ٤٣٢-433.

⁹⁷ Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 368.

⁹⁸ bk. Mustafa Çağrı, "Hevâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/274-276.

ulaşmadan Hak visâlinde mahrum kalır. Arzular görünüş itibariyle tavus kuşu gibi başı güzel ayağı çirkindir. Arzu bir câhillik özelliği ve ahmakların sermâyesidir. Bunları Senâî şiirlerinde şöyle dile getirmiştir:

*“Arzunun görünüşü tavus kuşu gibidir, kanadı yukarıda olup uğurludur, oysa ayakları aşağıda olup uğursuzdur.”*⁹⁹

*“İnsanın aklı ve gücünün, arzulara yetemediğini bil; bil ki arzular, aklı kıtların malıdır. Arzular eli boşların sermâyesidir.”*¹⁰⁰

*Öfke vahşidir, âmili arzulardır. Birincisi zâlimdir, ikincisi de câhildir.*¹⁰¹

*“(Arzulara kapılmak istemeyenler) zâhir ve bâtınlarını yani hem fiillerini hem de kalblerini beyhûde arzu ve isteklerden kesmelidir.”*¹⁰²

4.4.4. Kibir, Gurur ve Bencillik

Kibir tevazunun zıddı olarak kendini başkalarından büyük ve üstün görmek ve başkalarına karşı aşağılayıcı söz ve davranışta bulunmaktır. Bu anlama yakın olarak aynı kökten gelen tekebbür ve istikbâr kavramları da böbürlenme ve büyükleme huylarının fiile dönüşmesi demektir. Kur’ân-ı Kerim’de kibir kelimesi terim olarak bir âyette, tekebbür kelimesi dokuz ve istikbâr kavramı kırk dokuz âyette geçmektedir.¹⁰³ Kibir aynı zamanda cehâletin belirtilerinden sayılır. Azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma, hayvanî ve nefsanî isteklere boyun eğme cehâletin başka belirtileridir.¹⁰⁴

Tasavvufun insandan temizlemeye çalıştığı en önemli nefsî hasletlerden biri olan kibir, Hakîm Senâî’nin *Hadîka*’sında da çeşitli yönleriyle değindiği hususlardan biri olmuştur. O’na göre kibir ve gurur insana menfî bir şahsiyet kazandırır, aynı zamanda tefekküre mânî olup onu Allah’ı düşünemez ve göremez bir hale getirir. Mütekebbir ve mağrur insanlar yaşarken kurumuş bir kuyu içindedir, öldüklerinde ise zelil olarak anılırlar. Bu dünya amel dünyasıdır ve kibirli davranıp büyüklük taslamak Allah’ın gazabına sebep olur.

“Mağrur ve kibirli kimse Allah’ı düşünemez ve göremez. Sadece kendini gören din adamı olamaz.”

⁹⁹ *Hadikatü’l-hakîka ve şer’atü’l-tarîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2863.

¹⁰⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *‘Uyûnü’l-ahbâr*, thk. Muhammed İskenderânî (Beyrut: Darü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 2002), 1/271.

¹⁰¹ Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü’l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2068.

¹⁰² Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü’l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 1002.

¹⁰³ bk. Mustafa Çağrıncı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/561.

¹⁰⁴ bk. Mustafa Çağrıncı, “Cehalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/218-219.

Sen gerçekten din ve şeriat adamı isen bir an bile olsa kendini bencillik ve kibirden uzaklaştır."¹⁰⁵

*"Hayatında hasîs olan kimse, öldüğünde köpek gibi zelîl olacaktır."*¹⁰⁶

Ey dostum bu amel sarayı olan dünyada aklın ile büyüklük taslama, boş şeylerle övünmeyi ve tamahı aklından çıkar."¹⁰⁷

*"Allah kuluna bir lutuf ederse ona serverlik verir, kahrederse onu mağrur eder."*¹⁰⁸

*"Ey kendi kurumuş kuyusuna düşüp mahsur kalmış kimse, artık sana hevâ-perest nefsin hükmeder."*¹⁰⁹

Hakîm Senâi şehvetperest kimseleri nefislerine tapındıkları için putperest olarak nitelemektedir. Şehveti ata, öfkeyi köpeğe ve tamahı azgın yılanı benzeterek bu huylarla kendini yüce görenlerin öfke ve arzularının esiri, insanlıktan çıkmış varlıklar olarak nitelemektedir.

"Bana göre şehvetperest olan aslında putperesttir.

*İnsan vücûdunda şehvet at, öfke köpek mahiyetindedir. Sen mahâretini gösterip ikisinin arasında itidâl sağla."*¹¹⁰

*"Âz (açgözlülük, hırs, tamah) ve azgınlığı yılan gibi düşün, yılanın karnı yalnız toprakla doyar."*¹¹¹

*"(Şunu bil ki) sen öfke ve arzularınla mest olduğun sürece, yemin ederim ki insan değilsin"*¹¹²

*Hadîka'da hırs, şehvet, şehvetperestlik, ve hasislik gibi nefsin kötü hallerinden olan hususlarda daha fazla örnek bulmak mümkündür.*¹¹³

5. Akıl

İnsanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan, temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi olan akıl, insandaki doğru ve yanlış, iyiyi ve kötüyü, güzeli ve çirkini birbirinden ayırt etme kâbiliyeti, ilâhî emirler karşısında sorumluluk ve yükümlülük altına girme nedenidir. Akıl kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de kırk dokuz yerde geçmektedir. Bu ayetlerde akıl ilahî hakikatleri anlama, sezme ve kavramanın muhatabı olarak zikredilirken bazı ayetlerde de bu görevin kalbe verildiği

¹⁰⁵ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Müderris Rezevî, 153.

¹⁰⁶ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Müderris Rezevî, 365.

¹⁰⁷ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Müderris Rezevî, ۴۱۴.

¹⁰⁸ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Müderris Rezevî, 100.

¹⁰⁹ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Müderris Rezevî, 345.

¹¹⁰ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Müderris Rezevî, 432-433.

¹¹¹ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: ۲۶۶۳.

¹¹² Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: ۲۶98-2710.

¹¹³ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-Hakîka* haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 2181-2445; 2598-2953; 3051-3229.

vurgulanmıştır. Akıl konusu Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi hadislerde de önemli yere sahiptir.¹¹⁴

İslam düşünürleri, kelimcılar ve mutasavvıflar tarafından aklın farklı tarifleri yapılmıştır. Özellikle İbn-i Sînâ ve İbn-Rüşd gibi İslam filozofları ve İmâm Gazzâlî, Attâr, Mevlânâ, Muhâsibî, Hakîm Tirmîzî ve İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıflar tarafından akıl üzerine çeşitli fikirler beyân edilmiştir.¹¹⁵

Tasavvuf ilmi de akli hak ve bâtılı ayırt etme melekesi, kulluk etme sülûkunu öğreten ve gösteren ilâhî bir nûr olarak nitelemiştir.¹¹⁶ Mutasavvıflar akıl yerine genellikle kalp gözü ibaresini kullanmışlar ve akıl, ruh, nefis ve kalp arasında bir bağlantı olduğunu ifade etmişlerdir.¹¹⁷

Hakîm Senâî *Hadîka*'da insanın ayrılmaz parçası ve onu diğer varlıklardan ayıran en önemli özellik olarak akıl konusuna geniş yer vermiş ve elliden fazla yerde aklın tanımı ve özelliklerini dile getirmiş ve akli Allah tarafından yaratılan ilk mahluk olarak tanımlamıştır. Ona göre akıl Allah'ın nimetlerini tanıyıp şükreden, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden, doğruyu yanlıştan ayıran ilâhî bir melekedir. Akıl insanın nefsânî arzularının zıttıdır. Akıl insanı hidâyete götüren Allah elçisi, ilahî bir nur, sadık dost, ev sahibi, zıtları ayıran, insanî emirlere memur, ilahî emirlere âmir ve Allah'ın insan vücûdundaki gölgesidir. Bu akıl, insanı nefsin hilelerinden ve şeytanın vesveselelerinden koruyan ve nefsânî arzulardan kurtaran bir yardımcıdır. Hile, tertip, düzen ve kandırmayı öğreten akıl ise insanın yulardır. Bütün bu üstün özelliklerine rağmen Senâî'ye göre akıl, aşk yolunda kördür.

“Akıl hem mücevhêrdir, hem de maden, hem Allah'ın senin vücûdundaki elçisi, hem de bekçisidir.

Akıl senin cismine can verir, sabır ve tahammül bağışlar, nefsi eğitir, doğruluğa yardımcı olur.

Akıl Hakk yolunda sana delildir, akıl senin sâdık ve gerçek dostundur.

Akl-ı faal dediğin senin hevesten kaynaklanan nefsin köle eder.

Akıl, senin vücûdunun veya cisminin müsâmahakâr sultanıdır, “Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesi ve muzrağıdır.”¹¹⁸ dediği, aslında akıldır.

Dolayısıyla gölge kendi kaynağına âşinâdır, (akıl da zuhûr ettiği menşei bilir), öyle ise gölge kendi zâtına nasıl yabancı olabilir.

Akıl; hissi, hayali, kıyası takip etme gibi işleri yapmaktan daha üstündür.

¹¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/238.

¹¹⁵ Süleyman Uludağ, “Akıl”, 2/246-247.

¹¹⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, 34-35.

¹¹⁷ H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 308-309.

¹¹⁸ Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, thk. Abdulâlî Abdulhamid Hamid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 9/480.

İnsanoğlunun vücûd evinin ev sahibi akıldır, insan cisminin her halinden haberdâr ve sorumlu akıldır.

Akl ile âşinâ olan her kimse, bütün ayıp ve noksanlardan uzaktır.

Akl, hâlikiyet itibariyle kâdirdir, mahlûkiyet itibarıyla mahlûktur. Akıl insânî emirlerin me'murudur, İlâhî emirlerin âmiridir.

Akl, insanın vücûd mülkünde Allah'ın gölgesi ve mızrağı olduğu için baş tacı olmuştur. (İnsan aklı böyle kabul etmediği takdirde) doğru yoldan sapmış, dalâlete düşmüş ve çaresizdir.

Ancak akıl, aşk yolunda kördür, akıllılık taslamak İbn-i Sînâ'nın işidir.

Akl dediğin eğer sana hile, tertip, düzen ve kandırmayı öğretirse, o akıl değil aslında senin yularındır.

Düşman (şeytan) kendini sana dost göstermek için nefsânî istekleri, akıla uygun gösterir, insan kendi heveslerine kapılıp buna aydın aklın isteği diyor.”¹¹⁹

Şiirlerinde akılla nefsi karşılaştıran Senâî, nefse uyan aklın halini geceleri mum etrafında dönen ve sonunda helak olan kelebeğe benzetir. Bu sebeple akıl nefse uyarak hileci, iki yüzlü, kinci, yalancı olmamalıdır. Azazîl düzenbaz ve hileci aklı yüzünden İblîs oldu. Din aklı hidayete erdirir, kişiyi ok gibi düzgün kılar ve mahlukatın amiri yapar. Akıl vücûdun süsü imanın چراغıdır Âriflerin aklı “kamil akıldır” diyen Senâî, bütün işlerin böyle akıllı olanlarla olsun, cahillerden uzak dur diye nasihatte bulunur.

“(Nefsin gösterdiği yol, senin nazarında) geceleri mum etrafında dönerek uçan küçük kelebek gibidir, kelebek muma ışık diye yaklaştığında, kendi canını helâk eder.

(Mumun aldatıcı aydınlığına kelebek gibi) bakıp aldanma, kelebeği işte bu mumun aydınlığı öldürür (nefsin istekleri de kelebeğin mumun ışığını istemesi gibidir. Bu isteğe kapılıp kendini helâk eder).

Akl yankesici ve hileci olmamalı, akıl ikiyüzlü ve kin besleyen olmamalı (akıl sana yankesiciliği, hileyi, ikiyüzlülüğü ve kin beslemeyi öğretmemelidir).

Akl şiirden utanır, aklın yalan ve boş sözlerle ne işi var (şiir akıl işi değildir, bunu söylemekten mahcubiyet duyar).

Düzenbaz ve şeytânî akıldan vazgeç, Azâzîl (İblîs veya Şeytan, hileci aklı yüzünden itâat etmedi, onun için) İblîs oldu.

Akl ve zekâ dediğin, sana şerri yaptırır veya buna yol ve delil gösterse, öyle akla lanet olsun, bu akılsızlık demektir.

Akl vastasıyla cimrilik ve cömetliği ayırabilirsin, akıl vastasıyla güzel ve çirkini tanımak mümkündür.

¹¹⁹ Senâî-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 1913-1931.

(Ey akıllı olan, böyle) kıyas et ve rezâletten vazgeç, (dinin gösterdiği) akı bul, onun emirlerini takip et.

(Çünkü) din akı seni ok gibi düzgün kılar; bütün mahlûkatın âmiri yapar.

Din akı seni hidâyetten başka bir şeye erdirmez; seni Hakk'a erdirmeden yalnız bırakmaz.

Hakk'a ermiş âriflerin akı, kamil akıldır. Dolayısıyla onların nazarında masivânın asliyeti bellidir. Bu itibar ile cihânın güzeli ve çirkinini müsavidir.

Akıl senin vücûdunun süsüdür, akıl senin îmânının چراğıdır.

Câhillik küfürdür, akıllılık îmândır, (aklı olmayan biri dinî hükümlerden sorumlu değildir), âkil kendi ayıplarını arar, câhil dedikodu yapar.

Câhili kendi nefsi cehennemden en altına çeker, akıl kendi sahibini cennetin en üst mertebesine yükseltir.

Bütün işlerin akıllı olanlarla olsun, câhillerin sohbet meclislerinden uzak dur."¹²⁰

Yukarıdaki nasihatlere uyanlar Senâî'nin nazarında âkil kişidir, gönlü kırık ve mahzundur. İşte böyle insanlar kuldur ve onlar için korku ve endişe yoktur.

"Âkil kişi her zaman muhterem ve muteberdir, câhil kişi zelîl ve kıymetsizdir.

Aslında, kendi günahından gönlü kırık ve mahzûn kişi ve bundan dolayı Allah'ın huzûrunda utanç duyan...

...İşte böyle insan, Allah'ın kulu olmaya layıktır, işte böyle insanın kalbinde cehennem azabından korku ve endişe yoktur."¹²¹

6. Aşk

Aşk ve muhabbet Hakk'tan zuhûr etmiştir ve insan dâhil bütün âlemlerin yaratılmasına sebep olmuştur. Ehl-i irfâna göre kâinata aşka yabancı olan bir zerre yoktur. Her insanın vücûdundaki aşk, kendi istidâdına göredir. Nefsânî arzulara galebe etmenin en kestirme yolu aşk yoludur.¹²² Tasavvuf edebiyatında en çok kullanılan kavramlardan biri olarak aşk; müfrit sevgi, varlığın yaratılış sebebi, sâlikin kendini tamamen maşuka teslîm etmesi, maşûktan başkasını göremeyecek kadar ona bağlanması gibi manalarda kullanılmaktadır. Mecâzî veya geçici, hakîkî veya ilâhî olmak üzere iki çeşit aşktan bu mecrada sıkça bahsedilmektedir.¹²³ Âriflere göre mecâzî aşk, mutlak varlık olan Allah'ı sevmek için bir aşama ve sâlik Hakk'a götüren

¹²⁰ Emir Bânu Kerimî, *Hülasa-yı hadîka*, 88-99.

¹²¹ Kerimî, *Hülasa-yı hadîka*, 17. Aklın önemi, sıfatları ve işlevi gibi husularda *Hadîka*'da birçok beyit bulunmaktadır. bk. Senâî-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 1906-2001.

¹²² H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 207-208.

¹²³ Süleyman Uludağ, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, 50

bir araç veya kudsi bir vesiledir.¹²⁴ Akıl gibi tasavvufun en önemli konularından biri ve varlığın vücûd sebebi kabul edilen “aşk” kavramı ve hususiyetleri de Hakîm Senâi'nin *Hadîka*'sında önemli yer tutmakta¹²⁵ ve aşkın insan üzerindeki etkisi, tezâhürleri ve intibaları gibi hususlardan bahsedilmektedir.

Hakîm Senâi'ye göre hakîkî aşk; hem baş alıcı bir kılıç, hem de baş tacıdır. Aşk ser verenlere sır verir ve nâz u niyâz eder çünkü baş varsa gammâzlık olur. Aşk sadece manevî yönü olgunlaşmış olana bahşedilen ilâhî bir marifettir. Aşk hem ateştir, hem de sudur. Ateş olup suyu yakabilir, su olup ateşi söndürebilmek gibi sırlı bir özelliğe sahiptir. Aşk gizli olan sözlerin açıklamasıdır.

“Aşk can alıcı güzel olarak geldi ve aşığı öldürüp, baş tacı etti.

Aslında aşk, başı kesilmişlerle sırrını paylaşır çünkü o, başın aşka karşı gammaz olduğunu bilir.

Aşk başka mahlûkatta yoktur (insana mahsustur), hem de insan-ı kâmil olandan başkasında da olmaz.

Suyu ateşe dönüştüren aşktır ve ateşi suya dönüştüren de muhakkak aşktır.

Sana gizli olan sözleri aşk söyler, o gizli aşkın sana açık sözler söyler.”¹²⁶

(ilk defa geçtiği yer hariç dipnotlarda soyisim veya künye yeterlidir. Makelede çok yerde gereksiz isim soy isim eklenmiş)

Aşk ruh, beden ve akıldan müteşekkil insan varlığı içinde beden maddî yapısından ayrı ve ten kafesini kırıp çıkan ruh kuşudur.

“Aşk senin tenindeki dört mizaçtan ayırır, aşk beden kafesini kıran bilge bir kuştur.

Vahdetten uzak kalmış can kuşu, uçmaktan alıkonulup evde hapsedilmiş (nefsini beslemekle meşgul olan) bir kuşa benzer.”¹²⁷

Hakîm Senâi aşk bahsinde kâide ve kural olmayacağını mürşidi aşk olanların şerîat üstü halleri ve muhabbetleri sebebiyle küfür ve din ayırımından âzâde olduklarını belirtir. Vahdetsiz can veya ruh, kafesteki kuş gibidir, aşk ise bu kuşu âzâd eder. Tarîk-i aşkta şerîat gibi kâide kural yoktur, bu yolda cân ve makâma bakılmaz. Aşkın din ve küfürle işi yoktur, böyle şeyler kıt aklın işidir. Kâinâtta parça ve bütünler, şeyler veya meseller, aşk karşısında köprülerin altındaki değersiz taşlar gibidir. Aşkı rehber edinene, küfür ve din gibi sözler perdeden ibârettir ve bu perdeler kalkınca aslında aşk zâhir olur.

“Aşk geleneğinde bir kaide ve kural yoktur, şerîatin aksine, tarikatta başın gitmesinde (maşuk yolunda fenâ olmakta) çekinme, sakınma ve korku olmaz.

¹²⁴ Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatının Kaynakları* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), 42-43.

¹²⁵ bk. Menûçîhr Daniş-Pejûh, *Güzide-yi Hadîka-yi Senâi-yi Gaznevî*, 27-31, Beyit No: 1-78.

¹²⁶ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 3903-3907.

¹²⁷ Senâi-yi Gaznevî, *Hadîkatü'l-hakîka*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 3908-3909.

Bu küfür ve bu dindir, gibi sözler akl-ı nâkısın işidir. Aşk mezhebinde küfür veya din söz konusu değildir.

Bu kainatta var olan cüz ve kül ne varsa, aşk yolunda yapılmış köprüünün altında kalan taşlardan ibarettir.

Mürşidi aşk olan kişinin nezdinde veya meşrebinde, küfür ve din sözleri kapıda asılmış perdeden ibarettir.”¹²⁸

Aşk, akıl ve his ile tarif edilemez. Hz. Peygamber’in Hakk ile mülakâ olduğu anı kimsenin şerh edemeyeceği gibi. Aşk ilâhî bir derttir ki bu derde herkes mübtelâ olamaz. Aşk, çocuğu ihtiyar eder, sivrisineği kartal yapar. İlim yoluna giden sultan olur, aşk yoluna giden üryan olur, mâsivâdan arınır.

“Aşk, akıl ve hislere sığmaz. Öyle ki, (Hz. Peygamberin Hakk ile mülâkâtı ne melekler, ne de başka peygamberler tarafından bilinir)¹²⁹ dolayısıyla aşkın ne olduğu sadece sahibine bellidir.

Aşkın başka bir özelliği insanlığı öğretir, başka özelliği ise pâdişahlığı yakıp yıkan bir derttir.

Aşk öyle bir yüküttür ki, çocuk olsan ihtiyara dönüştürür hatta sivri sineği bile tecrübeli bir avcıya veya bir kartala dönüştürür.

İlim yoluna giden sultan bile olur, aşk ve gönül yoluna giden üryan bile olur.”¹³⁰

Akl belki ilim ile aydınlanır ama gönül yalnız aşk ile parlar. Akıllı olan belki çok vardır ama gönlünde aşk olan azdır. Aşk tarife gelmez, öyle ki balın tadı dudakla tatmakla bilinir. Aşkta fânî olmak, gerçek bekâdır.

“Gerçi vücûdun akıl ile yankılanır hale gelir, aşkı da ayrı düşürme, o da senin beden evinin mukimidir.

Kurnazca akıllılık şeytanlıktır ve aşıklık insanlıktır, kurnazlığı bırak da aşk hakikatine eresin.

(İlk insan yaratıldığında) akıl onun vücûdunu sarmaya kalkıştı fakat aşk himmeti ile onun ayaklarına dolanıp kaldı.

Aklı kemal bulmuş pek çok kimseyi bulabilirsin; fakat hakîkî âşık az bulunur.

Aşkın sıfatını candan sormalı ki o ne acıptır, balın tadını göz değil, ancak dudak bilir.

Aşk güneşi senin vücûdunu aydınlattığında artık sen, sen değilsin. Dolayısıyla ne başkası seni, ne sen başkasını tanımayacaksın?

¹²⁸ Senâi-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 3910-3914.

¹²⁹ “Benim Allah ile öyle bir vaktim var ki o vakte ne mukarreb bir melek ne de mürsel bir nebi girer.” bk. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlül-İlbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 2/173-174.

¹³⁰ Senâi-yi Gaznevî, *Hadikatü'l-hakika*, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 3915-3920.

Neden bu kadar kendi ölümünden korkarsın (bu senin için her an bir ölüm demektir), aşık ol, benliğin ölsün, daha fazla ölmeyesin.

Ecel meleği zaten dirilerin canını alır ama aşkla yaşayan, kalbi aşkla diri olan asla ölmez.

Aşk masivânın ateşidir, aşk ölümün de ölüm meleğidir.

Âşık dış dünyada pek çok hoş sesler duyar ama gerçek ses onun kalbinin âhengidir.

Eğer kıymetli taş istersen maden kaz, eğer aşk istersen bedeninde nefsini kaz”¹³¹

Hakîm Senâi Hadîkatü'l-hakîka'daki bazı beyitlerde akılla aşkı karşılaştırmış ve aşkın mertebesinin akla göre daha yüce ve Hakk'ı tanımakta aklın kifayetsiz olduğunu ifade etmiştir:

“Aşka aşkın kendisiyle kemal vermiştir fakat akı aklın kendisiyle ayağından bağlanmış biri gibi bağlamıştır.” (Allah aşkı aşkla mertebe sahibi yapmış, fakat akıl kendisiyle kösteklemiştir.)”¹³²

“Akıl, nefsi ve beş duyuyu ne kadar zorlasan da onlar Allah'ı tanımaya yetmez.”¹³³

“Aklın (Allah'ı tanımakta) bizim gibi başı dönmüştür ve işlediği günahlardan dolayı ne yapacağını bilemiyor.”¹³⁴

“Ten, can ve akıldan vazgeç, onun (Allah) için bir kalp kazan. (Allah nezdinde) derviş elinden bir akçanın karşılığı, zengin elinden bin akçadan daha değerlidir.(Öyle ise) kalk soysuzluk ve aşağılığı bırak, ola ki bu yolla (Allah'ı) bulasın.”¹³⁵

Hakîm Senâi'ye göre aşk gönlü fethederse akıl tahtından indirir ve akıl gönlün emrine girer. Diğer bütün mutasavvıflar gibi Hakîm Senâi de hayat yolculuğunda nihaî varılacak yerin aşk bahsi olduğunu söyler. Mevlânâ'nın ifadesi ile ise “Aşk, devlettir, inayettir, doğru yolu buluştur.”¹³⁶

“Eğer aşk onun (insan) tabiatına (gönlüne) yerleşirse; (insan vücûdunda hâkim, maddî ve dünyevî meseleleri yürüten) akıl tahtından indirir.

Şimdiye kadar akıl (gönle) emir verirdi; artık aklın kendisi gönlün emrine tâbî tutuldu.”¹³⁷

¹³¹ Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 3921-3933.

¹³² Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 20.

¹³³ Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 23.

¹³⁴ Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Dipnotta: Beyit No 6.

¹³⁵ Muderris Rezevî, Muntahab-ı Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka (Tahran: Çâphâne-yi Sipîhr, 1362), 10.

¹³⁶ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Dîvân-ı Kebîr, çev. ve haz. Abdalbâki Gölpınarlı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 5/117, Beyit No: 1322.

¹³⁷ Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: ۴۰۳۷-2038. Aşk kavramı ile ilgili diğer beyitler için bk. Senâi-yi Gaznevî, Hadîkatü'l-hakîka, haz. Meryem Hüseyinî, Beyit No: 3887-3946.

Sonuç

Tasavvufunun en önemli meselelerinden biri olan “insan” konusu, birçok tasavvufî eserde çeşitli yönleriyle yer aldığı gibi Farsça yazılmış ilk tasavvufî mesnevî olan *Hadîkatü'l-hakîka*'da da ele alınmıştır. Eserde çeşitli konular işlenmekle beraber Allah ve insan merkezî konumdadır. İnsan, ruh, beden, kalp, akıl ve nefisten mürekkep olduğu ve aşkla kemâle erdiği için bu kavramların her biriyle ilgili görüş ve düşünceler eserde beyan edilmiştir. İnsanın varlığında ruh ile beden, aşk ile akıl, kalp ile nefis mücadele etmektedir. *Hadîka*'da bu kesretten kurtulup vücûd-ı hakîkî/mutlak varlığa vâsıl olmanın yolları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için akıl tefekkürle, kalp aşkla, nefis tezkiye ile, beden tasviye ile vazifelidir. Böylece ruhun mücerred olup kaynağına vâsıl olacağı sonucuna varılmıştır.

Hadîka'da insan vücûdu bir eve benzetilerek ruh, beden, kalp, aşk, akıl ve nefis gibi bu evde mukim kavramlardan söz edilmiştir. Fakat haz ve lezzete düşkün nefsi emmâre, vücûd evinin hırsızdır; şehvetperestliği yüzünden gönlü, akı ve ruhu bulandırma eğilimindedir. Nefsin kibir, gurur, haset, hırs, kin, nefret, gazap, ihtiras, şehvet, tahammülsüzlük, dedikodu, hayvânî arzular, hasislik, hevâ ve heves gibi menfî huyları vardır ve bunları fiile dönüştürme gayretindedir. Nefis hırsızlığı yanında her an ısırın köpek, hile yapan fare gibidir. Vücûd mülkünde nefis ve ruhtan ibaret iki ayrı hükümdar saltanat sevdasında, birbiriyle mücâdele hâlinde tespiti yapılmıştır.

Beyitlerde insanın maddî/manevî veya cismânî/ruhânî olmak üzere iki yönlü bir varlık olduğu söylenmiştir. Ruh insanın rabbânî yönüdür. Fakat cisim/nefis şeytânî yönüdür. Ruh bedende misafirdir. Beden hapishanedir ve ruh burada hapsedilmiştir. Beden hapsinden kurtulamayan ruh/cân cânâna eremez. Ruh Hak'ın seri bir biçimde gidip gelen ulaşına benzetilmiştir. İnsanın hürmet ve saygıya layık görülmesi ruhundan dolayıdır yoksa beden/ten meyvesiz kuru kamış gibidir denilmiştir. Nihayetinde beden ölünce ruh diri kalır dolayısıyla insanın asliyeti ruhtan ibarettir sonucuna varılmıştır.

Hadîkatü'l-hakîka'da aklın mahiyeti ve insan vücûdundaki görevleriyle ilgili tespitler de şöyledir: Akıl, insan vücûdunda ilâhî emirlerin âmiri ve insânî emirlerin me'murudur. Şeriat emirlerini yerine getirmeye, yol ve delil göstermeye yarar. İnsan vücûdunun süsüdür ve îmânının چراغıdır. Her şeyden önce akıl insana hile, tertip, düzen, kandırma, yankesicilik vesilesi olmamalıdır. Yani sahibini hilekâr ve düzenbaz etmemelidir. Şeytânî akıl Azâzîl'i Allah'a itâattan alıkoydu ve onun İblîs olmasına sebep oldu. Akıl insana şerri yapmaya uygun yol veya delil gösterirse, bu akılsızlık demektir. Akıl cimrilik ve cömertlik, güzellik ve çirkinlik, marifet ve câhiliğin arasındaki duvardır. Çünkü câhillik küfürdür, akıllılık îmândır. Dolayısıyla akıllı olanlarla iş birliği yapılmalı câhillerin sohbet meclislerinden uzak durulmalıdır çünkü âkil muhterem ve muteberdir, câhil kişi zelîl ve kıymetsizdir.

Hakîm Senâî'ye göre aşk başka mahlûkatta olmayıp sadece insana mahsus olan gayba ait bir latifedir. Akıl ve hislere sığmaz. Onun kaynağı ve mekanı

gönüldür. Madencilerin dağı kazdığı gibi aşıklar da gönülü kazarlar. Aşkın mezhebinde küfür veya din söz konusu değildir. Aşk insanlığı öğretir. İnsana güzel bir sabır ile fedâkarlık yaptırır. Aşkın belirtileri ise talep, sesizlik, suskunluk, ve kıl u kâldan uzak durmaktır. Akli ilim aydınlattığı gibi gönü de aşk parlatır. Böylece insan yaratılış gayesine vasil olur ve aşk, âşık ve mâşuk bir olur.

Sonuç olarak Hakîm Senâi ilk tasavvufî mesnevî olan *Hadîkatü'l-hakîka*'da bir çok konuya temas etmekle birlikte “insan” konusunu merkeze alacak şekilde bir anlatım inşa etmiştir. İnsanı İslam kültüründe aşına olunan zahir ve batın cihetleriyle değerlendirmekle birlikte, tasavvuf kavramlarıyla daha detaylı bir şekilde ele almıştır. İnsanın üstün ve aşağı yönlerine dikkat çekerek, Allah'a vuslattaki kemal yolculuğunda dikkat etmesi gereken hususiyetleri beyan etmiştir. Hakîm Senâi kendisinden önce gelen ve kendisinin takipçisi olan diğer mutasavvıf şairler gibi insanın kemal yolculuğunda en etkili unsurun “aşk” olduğunu ifade etmiştir.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması/
Conceiving the Study: SK (%70),
ZR (%30)

Veri Toplanması/Data Collection:
SK (%60), ZR (%40)

Veri Analizi/Data Analysis: SK
(%70), ZR (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu/
Submission and Revision: SK
(%90), ZR (%10)

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynakça/References

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1988.
- Albakour, Moustafa. "Hadîkatü'l-hakîka ve şer'atü't-tarîka li's-Senâî el-Gaznevî, Râ'idü's-Şi'ri's-Sûfi'l-Fârisî". *Akademik-Ul* 6/2 (Aralık 2022), 31-43.
- Ateş, Ahmet. "Senâî'nin Hal Tercümesinin Meseleleri". *Necati Lugal Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.
- Azim, Dâvud - Şirin, Cafer. "Senâî, Şiir ve İrfân". *Fasl-Nâme-yi Tahassusî-yi Edyân ve İrfân* 7/26 (1389), 111-119.
- Beşîr, Ali Asgar. *Seyrî der Mülk-i Senâî*. Mizan: İntişârât-i Beyhekî, 1356.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Şu'abu'l-îmân*. thk. Abdulalî Abdulhamid Hamid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/246-247. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns*. çev. Lâmiî Çelebi. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.
- Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatının Kaynakları*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.
- Cilânî Celâlî, Gulâm. *Mecmû'a-yı Çehâr Kitâb-ı Nayâb-ı Hz. Mecdûd Senâî Gaznevî*. Kahire: İntişârât-i El-Ezher, 1388.
- Çağrı, Mustafa. "Cehalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/218-219. TDV Yayınları, Ankara: 1993.
- Çağrı, Mustafa. "Hevâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/274-276. TDV Yayınları, Ankara: 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Hırs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/383-384. TDV Yayınları, Ankara: 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Kibir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/561. TDV Yayınları, Ankara: 2022.
- Dehkân, Ali. "Şivehâ-yi Terbiyet Ber-Pâye-yi Usûl-i İrfânî der- Hadîkatü'l-hakîka-yı Senâî". *Pezûhiş Name-yi Edebiyat-i Talimî* 11/ 44 (1398), 55-86.
- Semerkindî, Devletşah. *Tezkîretü's-şu'arâ*. haz. Edward Brown. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1382.
- Dîneverî Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe . *'Uyûnü'l-ahbâr*. thk. Muhammed İskenderânî. Beyrut: Darü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 2002.
- Erçavuş, Deniz. *Senâî-yi Gaznevî'nin Gazellerinin Tasavvufî Açısından İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Ethe, Hairmen. *Tarih-i Edebiyat-ı İran*. çev. Rızâzâde-i Şafak. Tahran: Büngâh-ı Tercüme u Neşr-i Kitap, 1337.
- Gündüz, İrfan. "Tasavvuf ve İnsan". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987-1988), 217-230.
- Hamidullah, Muhammed. "Serahsî, Şemsüleimme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hümâyûn, Server. *Hakîm Senâi-yi Gaznevî ve Cihân-bîni-yi O*. Kabil: İntişârât-ı Bayhakî, 1389.
- İnal Savi, Saime. "Senâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/502. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kaban, Nurdan. *Senâi-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-Hakîka'sındaki Tasavvufî Terimler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Kaban, Nurdan. "Senâi-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka'sının Bölümleri". *Doğu Esintileri* /15 (Temmuz 2021), 201-241.
- Karahan, Abdülkadir. "900. Doğum Yılı Dönümü Münasebetiyle: Hakîm Senâi-i Gaznevî'nin Klâsik Türk Şiirine Tesiri". *Dünya Edebiyatından Seçmeler* 4 (1977), 50-55.
- Karlığa, H. Bekir. "Cisim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/28-31. TDV Yayınları, İstanbul:1993.
- Kedkenî, Muhammed Rızâ Şefî'î. *Tâziyâne-hâ-yı Sulûk ez Hekîm Senâi*. Tahran: İntişârât-ı Âgâh, 1390.
- Kerimî, Emir Bânu. *Hadîka-yi Hakîm Senâi-yi Gaznavî*. Tahran: İntişârât-ı Zavvâr, 1376.
- Kerimî, Emir Bânu. *Hülasâ-yı Hadîka-i Hakîm Senâi*. Tahran: İntişârât-ı Zavvâr, 1374.
- Kırlangıç, Hicabi, "Mevlânâ'da Senâi Etkileri". *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/28 (2009), 7-32.
- Konukçu, Enver. "Gazne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kutluer, İlhan. "İnsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/320-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Küçük, Osman Nuri. "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarında Senâi". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Mevlânâ Özel Sayısı]* 4/14 (2005), 455-472.

- Levi, Ruben. *Der-âmedî ber Tarih-i Edebiyat-i Farsî*. çev. Rüyâ Hâşimiyân. Tahran: Neşr-i Firistâdegân, 1377.
- Matahharî, Murteza. *İnsan-ı Kâmil*. Tahran: Bünyad-i İlmî Ferhengî Şehid Murteza Mathari, 1383.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Dîvân-ı Kebîr*. çev. ve haz. Abdalbâki Gölpınarlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Öztürk, Mürsel. "Hadîkatü'l-hakîka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/502. TDV Ankara: Yayınları, 1989.
- Pejûh, Daniş Menûçîhr. *Güzide-yi Hadîka-yi Senâî-yi Gaznevî*. Tahran: İntişarat-ı İlmî-Ferhengî, 1375.
- Rezevî, Muderris. *Mesnevîhâ-yi Hakîm Senâî*. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahran, 1348.
- Senâî, Hakîm Senâî-yi Gaznevî. *Seyrû'l-'ibâd ile'l-me'âd*. tsh. Saîd Nafîsî. Tahran: İntişârât-i Âftâb, 1316.
- Senâî-yi Gaznevî, Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem. *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka*. haz. Muderris Rezevî. Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1368.
- Senâî-yi Gaznevî, Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem. *Hadîkatü'l-hakîka ve şerî'atü't-tarîka*. haz. Meryem Hüseyinî. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1382.
- Sultan Veled, *Dîvân*, haz. Feridun Nâfiz Uzluk, İstanbul: Uzluk Basımevi, 1358/1941.
- Tayyibî, Muhammed Hasan. *Tarih-i Edebiyat-ı Deri Afganistan*. Kabil: Matba-yi Devletî, 1349.
- Türer, Osman, "Tasavvufî Düşüncede İnsan". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/5 (2001), 9-15.
- Uludağ, Süleyman. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/246-247. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "Kalb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/526-529. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "Ruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/192-193. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016.
- Yazıcı, Tahsin. "Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/220-222, Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yılmaz, H. Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensâr Neşriyât, 2017.

Zerkânî, Seyid Mehdi. *Unfukha-yı Şiir ve Endişeha-yi Senâi-yi Gaznevî*. Tahran: Neşr-i Rûzgâr, 1378.

Zerrînkûb, Abdülhüseyin. *Cüstücû der Tasavvuf-i İran*. Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, 1379.

